

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ΔΙΤΟΜΗ ΑΥΤΗ ΕΚΔΟΣΗ αποτελεί καρπό συλλογικής προσπάθειας σχεδόν δύο δεκαετιών. Είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων της Κρήτης και είχε αντικείμενο την έρευνα της γλυπτικής που σώζεται στην Κρήτη από την εποχή της βενετικής κυριαρχίας (1211–1669).

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της γλυπτικής προέκυψε από το ερευνητικό πρόγραμμα «Η δυτική τέχνη στην Κρήτη κατά τη βενετική περίοδο», το οποίο διεξαγόταν στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών από το 1996 έως το 2012 με την εποπτεία της μίας εξ ημών, της Όλγας Γκράτζιου, και αποσκοπούσε να διερευνήσει πλευρές της συνάντησης του εικαστικού πολιτισμού Ανατολής και Δύσης στην Κρήτη ανάμεσα στον 13ο και τον 17ο αιώνα. Από τις αρχές του αιώνα μας το πρόγραμμα επικεντρώθηκε στη μελέτη της γλυπτικής, η οποία τότε ακόμη δεν είχε μελετηθεί συστηματικά, και το σωζόμενο υλικό ήταν αχαρτογράφητο. Γι' αυτό και πρωταρχικό μέλημα ήταν η καταγραφή του. Με την προτροπή και την ενθάρρυνση του Μιχάλη Ανδριανάκη, προϊσταμένου του Γραφείου Δυτικής Κρήτης της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης, και με την ένθερμη υποστήριξη του διευθυντή της Εφορείας Μανόλη Μπορμπουδάκη, προγραμματίστηκε η συνεργασία των δύο φορέων, του Ινστιτούτου και της Εφορείας, με κύριο στόχο να καταγραφούν έργα γλυπτικής της βενετικής εποχής που φυλάσσονταν σε μουσεία, αλλά και να εντοπιστούν σε αρχαιολογικές αποθήκες τυχόν λανθάνοντα και αταξινόμητα λίθινα τέχνηρα από την ίδια περίοδο.

Η συστηματική καταγραφή των σωζόμενων έργων γλυπτικής υπήρξε μακρά διαδικασία και έγινε με τη συμμετοχή πολλών. Στα πρώτα της βήματα συμμετείχαν μεταπτυχιακοί υπότροφοι του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών: η Πετρούλα Βαρθαλίτου, που συνέχισε να συμβάλλει στην έρευνα και αργότερα από τη θέση της στη Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, ο Νίκος Τσιβίκης, ο Πάννης Φαντάκης (αργότερα συνεργάτης της Εφορείας Αρχαιοτήτων στα Χανιά), η Όλγα Μαγουλά και, για μεγαλύτερα διαστήματα, η Μαρία Βακονδίου και η Σοφία Κατόπη, οι οποίες εκπόνησαν τις διδακτορικές τους διατριβές στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με θέματα που πήγασαν από τη συνεργασία τους με το πρόγραμμα μελέτης της γλυπτικής. Για τη μελέτη ενός γλυπτού που εμπίπτει στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα ζητήθηκε η συνεργασία του Παναγιώτη Ιωάννου, αν. καθηγητή ιστορίας της τέχνης στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και συνεργάτη του Ινστιτούτου. Από την πλευρά της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης συμμετείχαν αρχικά στην καταγραφή, αλλά και στήριξαν την έρευνα με πολλούς άλλους τρόπους, οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Κώστας Γιαπιτσόγλου, Νατάσα Φιολιτάκη και Νικολέττα Πύρρου στο Ρέθυμνο, και η Νατάσα Αποστολάκη στα Χανιά. Από το 2011 συμμετείχαν δυναμικά στο πρόγραμμα η Βασιλική Συθιακάκη, προϊσταμένη της τότε 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και μετά της ενοποιημένης Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, και οι συνεργάτες και συνεργάτιδες των σημερινών Εφορειών Ηρακλείου και Λασιθίου Ζαχα-

ρίας Αλετράς, Περίανδρος Επιτροπάκης, Ελένη Κανάκη, Μαριάννα Κατηφόρη, Γιώργος Κατσαλής, Μαρία Μαρή, Γεωργία Μοσχόβη και Χαρά Μπιλιμέζη.

Όσο διαρκούσε η μελέτη των γλυπτών που φυλάσσονταν σε μουσεία και στις Εφορείες Αρχαιοτήτων γινόταν φανερό ότι το ποικιλόμορφο σύνολο από λίθινα αντικείμενα που είχαν διασωθεί χωρίς συμφραζόμενα δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητό, αν δεν εμπλουτιζόταν με πρόσθετες πληροφορίες από άλλες πηγές. Κατ' αρχάς τα γλυπτά που σώζονταν σε θραύσματα και αποσπασματικά θα έπρεπε να αντιπαρατεθούν με έργα γλυπτικής που βρίσκονται ακόμη στην αρχική τους θέση και μπορούν γι' αυτό να διηγηθούν πιο αξιόπιστα την ιστορία τους. Αλλά και η ίδια η αποσπασματικότητα των αντικειμένων ήταν ανάγκη να ενταχθεί στον ιστορικό χρόνο, να ανιχνευθεί δηλαδή το χρονικό των καταστροφών που υπέστησαν και να τεκμηριωθεί η περιπέτεια της επιβίωσής τους. Οι προβληματισμοί αυτοί μάς οδήγησαν στην απόφαση να μετατρέψουμε σε βιβλίο τις καταγραφές των γλυπτών που είχαν καταχωριστεί σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων. Το βιβλίο θα είχε μορφή που θα συνταίριαζε την τεκμηρίωση των υλικών καταλοίπων με τη μελέτη της ιστορίας τους, στο βαθμό που αυτή μπορούσε να ανιχνευθεί. Στην πρόσκλησή μας για μια συνάντηση εργασίας, η οποία πήρε τη μορφή ημερίδας στο Ρέθυμνο τον Ιανουάριο του 2012, ανταποκρίθηκαν θετικά οι συνεργάτες της έκδοσης. Τότε παρουσιάστηκε το υλικό που είχε ήδη συγκεντρωθεί και συζητήθηκαν τα προβλήματα της μελέτης του. Αποφασίστηκε να συμπληρωθεί ο Κατάλογος που ήδη ετοιμάζαμε με σύντομες μελέτες.

Έτσι προέκυψε αυτή η έκδοση, της οποίας οι δύο τόμοι αντικατοπτρίζουν τις διαδρομές που απαιτήθηκαν για να κατανοήσουμε τα σωζόμενα τέχνηρα και συγχρόνως αποτυπώνουν την πορεία της συνεργασίας όσων συμμετείχαν στο εγχείρημα.

Στον πρώτο τόμο συγκεντρώνονται μελέτες που επιχειρούν να διευκρινίσουν τις συνθήκες υπό τις οποίες τόσο πολλά έργα γλυπτικής επέζησαν ελλιπή και χωρίς στοιχεία προέλευσης, να εκθέσουν τις ιδιαιτερότητες των διαφόρων ειδών γλυπτικής και τελικά να αναδείξουν την καλλιτεχνική και ιστορική σημασία της τέχνης αυτής.

Ο δεύτερος τόμος περιέχει τον κατάλογο των γλυπτών που φυλάσσονται σε μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές της Κρήτης. Τον τιτλοφορήσαμε με τον λατινικό όρο *Lapidarium*. Η λέξη, παράγωγο του *lapis* (=λίθος), δηλώνει τη συλλογή λίθινων τεχνέργων που, αποσπασμένα από την αρχική τους θέση, έχουν χάσει τη χρήση και τη σημασία που είχαν άλλοτε. Θεωρήσαμε ότι το νόημά της αυτό εκφράζει με ακρίβεια τον χαρακτήρα των γλυπτών που παρουσιάζονται στον κατάλογο και συγχρόνως αποτυπώνει τη συστέγαση έργων που είναι διασκορπισμένα σε όλο το νησί σε ένα έντυπο «φανταστικό μουσείο».

Οι μελέτες του πρώτου τόμου ξεκινούν με μια Εισαγωγή για τη γλυπτική των τεσσάρων αιώνων βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Αφού διευκρινιστεί το χρονικό εύρος του υλικού που μελετήθηκε, παρουσιάζεται από την Όλγα Γκράτζιου η έως τώρα έρευνα της γλυπτικής, δίνονται πληροφορίες σχετικά με τη συγκρότηση των συλλογών γλυπτικής στην Κρήτη και συζητείται η κατάσταση διατήρησης των έργων και η δυναμική που έχει η αρχαιολογική διερεύνηση της βενετικής εποχής στο νησί. Στη συνέχεια οι μελέτες κατατάσσονται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη από αυτές, με τίτλο *Ανιχνεύοντας τις περιπέτειες των βενετικών μνημείων στην Κρήτη*, ανοίγει με τη συμβολή της Βασιλικής Συθιακάκη «Τα βενετικά μνημεία του Χάνδακα και η τύχη τους». Παρουσιάζονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του βενετικού Χάνδακα και εκτίθενται οι περιπέτειες των μνημείων του Ηρακλείου με βάση τις διαθέσιμες μαρτυρίες και τα αποτελέσματα πολύ πρόσφατων ανασκαφών. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες για τις προσπάθειες διάσωσης και ανάδειξης των μνημείων της βενετικής εποχής τις προηγούμενες δεκαετίες. Ακολουθεί το άρθρο «Αναζητώντας τη βενετσιάνικη πόλη των Χανίων» του Μιχάλη Ανδριανάκη, ο οποίος μας ξεναγεί στις αλληπάλληλες καταστροφές του πολεοδομικού ιστού της βενετικής πόλης. Συγχρόνως καταγράφει τις προσπάθειες σωτηρίας των βενετικών καταλοίπων όπως

αυτές τεκμηριώνονται από γραπτές πηγές, σπάνιες φωτογραφίες και πολύτιμες προφορικές μαρτυρίες. Στη συμβολή της «Απολαξεύσεις, αποκρούσεις, καθαιρέσεις: στοχευμένες καταστροφές γλυπτών» η Μαρία Βακονδίου εκθέτει τα αρχαιολογικά τεκμήρια για μια κατηγορία καταστροφών με ιδιαίτερη ιστορική σημασία: εκείνων που έγιναν από πρόθεση τόσο κατά τη βενετική όσο και κατά την οθωμανική περίοδο. Στο σύντομο άρθρο της Όλγας Γκράτζιου «Γλυπτά της βενετικής εποχής σε δεύτερη χρήση» παρουσιάζονται γλυπτά που διατηρήθηκαν επειδή επαναχρησιμοποιήθηκαν με διάφορους τρόπους σε νεότερες εποχές. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα επανάχρησης συνεισφέρουν ως Υλικό τεκμηρίωσης του κεφαλαίου αυτού η Μαρία Βακονδίου, ο Γιώργος Κατσαλής και ο Ζαχαρίας Αλετράς.

Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη σε έργα γλυπτικής στην αρχική τους θέση. Κάποια από αυτά κοσμούν κρήνες οι οποίες συγκαταλέγονται σε εκείνα τα αρχιτεκτονήματα της βενετικής περιόδου που επιβίωσαν, επειδή εξυπηρετούσαν διαρκείς πρακτικές ανάγκες. Σώζονται σε αστικά κέντρα, σε μικρότερους οικισμούς και σε μοναστήρια. Ορισμένες μάλιστα ξεχωρίζουν για τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμό τους, καθώς ήταν όχι μόνο έργα κοινής ωφέλειας αλλά και γοήτρου. Στον κόσμο τους μας εισάγει με τη συμβολή της «Περίτεχνες κρήνες με γλυπτό διάκοσμο» η Πετρούλα Βαρθαλίτου. Μια άλλη κατηγορία κατασκευών με γλυπτό διάκοσμο που γνώρισε μεγάλη διάδοση κατά τη βενετική περίοδο στην Κρήτη ήταν τα ταφικά μνημεία μέσα σε ναούς ή στο άμεσο περιβάλλον τους. Δυστυχώς τα περίτεχνα επιτοίχια ταφικά μνημεία των λατινικών εκκλησιών, για τα οποία κάνουν λόγο πολλές πηγές, χάθηκαν μαζί με τον υπόλοιπο εξοπλισμό των ναών. Ωστόσο το είδος διατηρήθηκε σε ταπεινές απομιμήσεις σε ναούς της υπαίθρου. Αυτά τα έργα μάς παρουσιάζει στο άρθρο του «Ταφικά μνημεία στην ύπαιθρο της Κρήτης: τα αρκοσόλια» ο Κώστας Γιαπιτσόγλου. Η Γεωργία Μοσχόβη με τη μελέτη της «Λιθοξοϊκή και γλυπτική στην περιοχή του Μεραμπέλου» μάς εισάγει στη γλυπτική μιας αγροτικής περιοχής, μακριά από σημαντικά αστικά κέντρα. Το παράδειγμα του Μεραμπέλου αναδεικνύει τις ανισότητες ανάμεσα στα έργα γλυπτικής που παράγονται σε διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα στις διάφορες περιφέρειες της μεγαλονήσου. Στη συνέχεια η Μαρία Βακονδίου στο κείμενό της «Εμβλήματα λαξευτά στον λίθο: λιοντάρια του Αγίου Μάρκου και οικόσημα. Μια εισαγωγή» μάς εισάγει στην τυπολογία και τη μορφολογική εξέλιξη μιας κατηγορίας γλυπτών που υπήρχε σε μεγάλη αφθονία στην Κρήτη την εποχή την οποία μελετάμε. Η εισαγωγή αυτή συμπληρώνεται με Υλικό τεκμηρίωσης από εμβλήματα και οικόσημα που σώζονται κατά χώραν στα τείχη του Ηρακλείου, των Χανίων και άλλων φρουρίων, αλλά και σε ναούς της υπαίθρου και παρουσιάζεται από την ίδια, από τη Μαριάννα Κατηφόρη και από τους Γιάννη Φαντάκη, Κώστα Ψαράκη και Ευάγγελο Χαριτόπουλο.

Τέλος, στην τρίτη ενότητα με τίτλο Γλυπτική και γλύπτες στη βενετική Κρήτη, η Όλγα Γκράτζιου επιχειρεί στο κεφάλαιο «Είδη γλυπτικής, εργαστήρια, ξένα πρότυπα και τοπικό ύφος» μια επισκόπηση για τη ζήτηση που είχαν τα έργα γλυπτικής, για το επάγγελμα του γλύπτη και για τις πηγές της τέχνης του. Η ενότητα συμπληρώνεται από Υλικό τεκμηρίωσης με συμβολές της ίδιας, της Μαριάννας Κατηφόρη και του Γιάννη Φαντάκη.

Ο δεύτερος τόμος ανοίγει με ένα σύντομο εισαγωγικό σημείωμα των επιμελητριών για τον τρόπο με τον οποίο έχει οργανωθεί και συνταχθεί το *Lapidarium*. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα έργα κατά συλλογές που ταξινομούνται τοπογραφικά και κατά κατηγορίες μέσα στην κάθε συλλογή. Ο τόμος περιλαμβάνει επίσης κατάλογο της βιβλιογραφίας που έχει χρησιμοποιηθεί, πηγές των φωτογραφιών και των σχεδίων, σύντομα βιογραφικά των συγγραφέων του βιβλίου και ευρετήρια.

Το έργο μας μπόρεσε να ολοκληρωθεί χάρη στην υποστήριξη πολλών ιδρυμάτων και προσώπων κατά τη διάρκεια της έρευνας και της προετοιμασίας του βιβλίου αυτού. Πρώτα απ' όλους ευχαριστούμε όσες και όσους συμμετείχαν στη συγγραφή και ήταν συνομιλητές και συμπαραστάτες στις αναζητήσεις μας.

Η έρευνά μας είχε έδρα το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο. Επωφελήθηκε από τις υποδομές του και το ακαδημαϊκό του περιβάλλον. Εκεί εξάλλου φυλάσσεται το αρχαιολογικό και άλλο υλικό που προέκυψε από αυτήν. Τρεις διαδοχικοί διευθυντές του Ινστιτούτου περιέβαλαν με την εμπιστοσύνη τους το ερευνητικό μας σχέδιο: ο Θανάσης Καλπαξής, που είδε με φανερή ικανοποίηση τη στροφή της έρευνας στο πεδίο, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, που μας ενθάρρυνε όποτε προέκυπταν δυσκολίες και υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της μετατροπής του ψηφιακού υλικού σε έντυπο βιβλίο, και η Τζελίνα Χαρλαύτη, που, αν και ανέλαβε τη διεύθυνση του Ινστιτούτου όταν πια το πρόγραμμα είχε ολοκληρωθεί, αποδέχθηκε με ενθουσιασμό την υλική και άυλη κληρονομιά του και υποστήριξε με ζήλο την έκδοση αυτή. Εκφράζουμε και προς τους τρεις την ευγνωμοσύνη μας.

Τη δημιουργική συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία εξασφάλισαν οι διευθυντές των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Κρήτης: οι πρωτεργάτες της συνεργασίας Μανόλης Μπορμπουδάκης, που δυστυχώς δεν έζησε να δει τους τελικούς καρπούς του εγχειρήματος, και Μιχάλης Ανδριανάκης, σταθερός συνομιλητής μας όλα αυτά τα χρόνια, καθώς και ο διάδοχός τους στο Ηράκλειο Ιωάννης Βολανάκης. Στην ίδια παράδοση παρείχαν τη στήριξή τους οι σημερινές διευθύντριες των τεσσάρων Εφορειών της Κρήτης, η Ελένη Παπαδοπούλου, η Χρύσα Σοφιανού, η Βασιλική Συθιακάκη, η οποία είχε με διαφορετικές ιδιότητες ουσιαστική συμμετοχή στην έρευνα και την έκδοση, καθώς και η Αναστασία Τζιγκουνάκη, που επιπλέον μας συνέδραμε και με τις φωτογραφικές της δεξιότητες. Εκφράζουμε σε όλους και όλες τις ευχαριστίες μας για τη φιλική συνεργασία.

Το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο οποίο φυλάσσεται η μεγαλύτερη και παλαιότερη συλλογή γλυπτικής της βενετικής περιόδου, μας πρόσφερε απλόχερα τη φιλοξενία του από την πρώτη στιγμή. Ευχαριστούμε για την απρόσκοπτη συνεργασία τον διευθυντή του Μουσείου την εποχή που ξεκινούσε η έρευνα και σημερινό πρόεδρο της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών Αλέξη Καλοκαιρινό, την Εύα Γραμματικάκη που τον διαδέχθηκε στη διεύθυνση του Μουσείου και τον Αγησίλαο Καλουτσάκη, σημερινό αναπληρωτή διευθυντή του Μουσείου, που ανταποκρινόταν όλα αυτά τα χρόνια με αξιοθαύμαστη αμεσότητα σε κάθε αίτημά μας.

Οφείλουμε ευχαριστίες στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας που μας πρόσφερε φιλοξενία και ιδανικό περιβάλλον μελέτης στις επισκέψεις μας εκεί. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε την τότε διευθύντριά του ακαδημαϊκό Χρύσα Μαλτέζου, που υποδέχθηκε με πραγματικό ενδιαφέρον την έρευνά μας και μας καθοδήγησε με τον ιδιαίτερο τρόπο της στις αναζητήσεις μας για την ιστορία της Βενετίας και των κτήσεών της.

Πολύτιμη για την έρευνά μας υπήρξε η φιλοξενία που μας πρόσφερε η Βιβλιοθήκη του Kunsthistorisches Institut / Max Planck Institut στη Φλωρεντία. Βασικός ωστόσο συμπαραστάτης μας όλα τα προηγούμενα χρόνια υπήρξε η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, οι συλλογές και οι υποδομές της.

Είναι πολλοί και πολλές εκείνοι που μας συνέδραμαν στην έρευνα στο πεδίο, μας ξενάγησαν σε αρχαιολογικές αποθήκες και εργαστήρια συντήρησης γλυπτών. Θέλουμε ιδιαίτερα να ευχαριστήσουμε τον παλαιόμαχο συντηρητή της Εφορείας Αρχαιοτήτων στο Ρέθυμνο Μιχάλη Τρουλλινό, που μας δίδαξε μερικά από τα μυστικά της κατεργασίας του λίθου, και τους συντηρητές των Εφορειών Αρχαιοτήτων Ηρακλείου και Χανίων Κώστα Πατεδάκη, Πελαγία Πετράκη, Πολύκαρπο Τζίκα και Θεανώ Ανδρουλάκη, καθώς και τον Μιχάλη Νεονάκη, φύλακα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, για την πρόθυμη συνεργασία τους κατά τις συχνές επισκέψεις μας στους χώρους εργασίας τους.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Συνάδελφοι και φίλοι στην Ελλάδα και το εξωτερικό μάς πρόσφεραν πρόθυμα τις γνώσεις τους και μοιράστηκαν μαζί μας τις σκέψεις τους για το υλικό που μελετούσαμε. Οι φίλες καθηγήτριες στο Πανεπιστήμιο Κρήτης Παυλίνα Καραναστάση και Χριστίνα Τσιγωνάκη μας βοήθησαν να αποκρυπτογραφήσουμε μερικά από τα ελλιπή γλυπτά και να αποφύγουμε σοβαρές παραχρονολογήσεις. Η Άννα Μαρία Κάσδαγλη μας καθοδήγησε στον κόσμο των οικοσήμων. Η διαχείριση επιγραφών σε διάφορες γλώσσες και γραφές θα ήταν αδύνατη χωρίς τη φιλική συστράτευση της Jacqueline Guiral-Hadjiossif, της Margit Mersch, της Ρίκας Μπενβενίστε, της Ιωάννας Ράπτη και τη συμπαράσταση του Μανόλη Πατεδάκη και του Δημήτρη Μπιοσνάκη. Ο Νίκος Γιγουρτάκης, η Ελευθερία Ζέη, ο Παύλος Κόρπης και κυρίως η Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη μας ξενάγησαν με ενθουσιασμό στα τοπωνύμια και την τοπογραφία του παλαιού Ηρακλείου, δείχνοντάς μας πλευρές της πρόσφατης ιστορίας της πόλης τους που σχετίζονταν άμεσα με τις περιπέτειες μερικών σημαντικών γλυπτών μας. Πάντα πρόθυμοι να λύσουν τις πολλές απορίες μας και να μας εξασφαλίσουν δυσπρόσιτη βιβλιογραφία ήταν ο Χαράλαμπος Γάσπαρης, ο Ιορδάνης Δημακόπουλος, η Manuela de Giorgi, ο Κώστας Λαμπρινός, η Δάφνη Λάππα, ο Θανάσης Μαΐλης, ο Γιώργος Μπροκαλάκης, ο Γιώργος Πάλλης, η Ivana Prijatelj-Pavičić, ο Κώστας Ρούσσο, η Zoraida Demori-Staničić, η Ιωάννα Στεριώτου, η Δάφνη Χρονάκη. Τους ευχαριστούμε όλους και όλες για τη γενναιοδωρία τους.

Για την παραχώρηση φωτογραφιών ευχαριστούμε τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα, τον Δήμο Αγίου Νικολάου, το Museo nazionale romano της Ρώμης, το Museo regionale interdisciplinare στη Μεσσήνη της Σικελίας, τον Νίκο Δασκαλάκη της «Πρωτοβουλίας για την ανακατασκευή του βενετσιάνικου Ρολογιού στο Ρέθυμνο» και τον Θεοτόκη Θεοδούλου της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων. Για την παραχώρηση σχεδίων τους ευχαριστούμε την Ειρήνη Βλαζάκη, τον Σωτήρη Βογιατζή, τον Σταύρο Καψάλη, την Αγάπη Λαδιανού, την Εύα Μουντράκη, την Ισμήνη Παππού και τον Γιώργο Κοντογιάννη. Ευχαριστούμε επίσης τους φωτογράφους Σπύρο Παναγιωτόπουλο, Έφη Μωραϊτάκη, Δημήτρη Τομαζινάκη, Θανάση Ρούμελη, Γιάννη Παπαδάκη-Πλουμίδα και Γιώργο Αυγουστίνάτο.

Η δημιουργία του βιβλίου αυτού έγινε δυνατή χάρη στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Η συμμετοχή της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών στην έκδοση, εκτός από την ευπρόσδεκτη οικονομική συμβολή της, φέρει και έναν σημαντικό για όλους μας συμβολισμό, καθώς επιβεβαιώνει τη μέριμνα που έχει δείξει η Εταιρία από την ίδρυσή της για τα βενετικά μνημεία της Κρήτης. Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στο Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών για την απόφασή του αυτή. Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού επισφράγισε και με την οικονομική ενίσχυση της έκδοσης τη συμμετοχή των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Κρήτης στην έρευνα και τη συγγραφή. Ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή τη Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, την τότε Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού Μαρία Βλαζάκη και την τότε Υπουργό Μυρσίνη Ζορμπά, που εισηγήθηκαν και ενέκριναν τη χρηματοδότηση, υπογραμμίζοντας και με τον τρόπο αυτόν το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην ανάδειξη των γλυπτών που παρουσιάζονται εδώ.

Η υλική υπόσταση του βιβλίου οφείλει πολλά στον ενθουσιασμό και την έμπνευση της διευθύντριας των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης Διονυσίας Δασκάλου, η οποία μας διέθεσε πολύτιμους συνεργάτες: την ακούραστη Ειρήνη Λυδάκη, ιδανική πρώτη αναγνώστρια, που οργάνωσε την έκδοση, την Ελένη Μπεχράκη, έμπειρη και αυστηρή επιμελήτρια, που μας χάρισε τη φιλία της μαζί με την τεχνογνωσία της, και τον Γιώργο Δ. Ματθιόπουλο, που έβαλε σε καλαίσθητη πειθαρχία ένα ανόμοιο και «ατίθασο» υλικό. Η εγκάρδια συνεργασία μαζί τους, με πολλές ευχάριστες συναντήσεις, αλλά και από αναγκαστική απόσταση εν καιρώ πανδημίας, θα μας είναι πάντα πολύτιμη ανάμνηση.

Μαρία Βακονδίου και Όλγα Γκράτζιου

Εισαγωγή: Γλυπτική τεσσάρων αιώνων από την Κρήτη

Το βιβλίο αυτό είναι αφιερωμένο στη γλυπτική της Κρήτης που χρονολογείται στη μακρά εποχή της βενετικής κυριαρχίας, από τον 13ο έως τον 17ο αιώνα. Είναι καρπός μιας έρευνας που πήγασε από την παρατήρηση ότι κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων εντάθηκε στην Κρήτη η χρήση του καλλιτεχνικά λαξευμένου λίθου και αναπτύχθηκε μια ενδιαφέρουσα γλυπτική, που χαρακτηρίζεται από τη συνάφειά της με την αρχιτεκτονική και από εμφανείς συγγένειες με δυτικούς καλλιτεχνικούς ρυθμούς. Τις συγγένειες αυτές είχε ήδη επισημάνει ο πρωτοπόρος ερευνητής των βενετικών μνημείων της Κρήτης Giuseppe Gerola.

Μια πρώτη, δειγματοληπτική, εξέταση γλυπτών που φυλάσσονταν σε μουσεία και σε χώρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας έδειξε ότι μεγάλος όγκος των αποκειμένων εκεί γλυπτών ξεπερνούσε κατά πολύ ό,τι ήταν βιβλιογραφικά γνωστό. Γινόταν μάλιστα φανερό ότι η ποικιλία στα είδη, την ποιότητα και το ύφος των έργων ήταν μεγάλη. Εντυπωσίαζε ωστόσο η συχνά κακή κατάσταση διατήρησης των συγκεντρωμένων τεχνέργων και η μεγάλη αποσπασματικότητά τους, που τα καθιστούσε εκ πρώτης όψεως δυσερμήνευτα. Αυτές ακριβώς οι παρατηρήσεις γεννούσαν κοινούς προβληματισμούς και ερεθίσματα στους συνεργάτες του Προγράμματος «Η δυτική τέχνη στην Κρήτη κατά τη βενετική περίοδο», που στεγαζόταν στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και είχε την πρωτοβουλία της έρευνας, και στους αρχαιολόγους της τότε Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης που μας ξενάγησαν πρόθυμα στο εν λόγω υλικό. Διαπίστωση όλων μας ήταν ότι τα παραγνωρισμένα λίθινα έργα αποτελούσαν μια κατηγορία σημαντικών υλικών τεκμηρίων που ήταν κατά βάθος ακόμη άγνωστη. Δεν χρειάστηκε πολύ για να συνειδητοποιήσουμε όλοι οι εμπλεκόμενοι ότι μια πλήρης καταγραφή των γνωστών κομματιών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να τιθασεύσουμε, με την τα-

ξινόμηση και τις συγκρίσεις, ένα υλικό που παρουσίαζε σημαντικές χρονολογικές και υφολογικές αποκλίσεις. Με αυτόν τον σκοπό δρομολογήθηκε η συνεργασία των δύο φορέων. Ως αντικείμενο της έρευνάς μας ορίσαμε τα έργα γλυπτικής που βρίσκονται στην Κρήτη και χρονολογούνται ανάμεσα στην κατάληψη της από τη Βενετία το 1211 και στην οθωμανική κατάληψη το 1669.

ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Βασανιστικό ήταν το ερώτημα αν δύο πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, όσο σημαντικά και αν υπήρξαν, μπορούσαν να έχουν τέτοια επίπτωση στη γλυπτική, στον τρόπο δηλαδή που λάξευαν οι τεχνίτες τον λίθο, και στις χρήσεις που είχαν τα έργα τους, ώστε να συνιστούν τομή στην πορεία μιας τέχνης και μιας τεχνικής. Για να απαντηθεί το ερώτημα θα έπρεπε να αφήσουμε το ίδιο το υλικό να μιλήσει. Μια πρώτη επισκόπηση των σωζόμενων γλυπτών έδειξε τα εξής: Η μεσοβυζαντινή γλυπτική της Κρήτης, δηλαδή του 10ου, 11ου και 12ου αιώνα, είναι ακόμη ελάχιστα γνωστή. Τα μεσοβυζαντινά γλυπτά που γνωρίζουμε είναι συνήθως τμήματα από θωράκια και επιστύλια διαλυμένων τέμπλων¹ απαντούν όμως σήμερα εκτός συμφραζομένων, συνήθως σε δεύτερη χρήση, επειδή οι ναοί στους οποίους είχαν αρχικά χρησιμοποιηθεί μετασκευάστηκαν ή καταστράφηκαν τους επόμενους αιώνες (εικ. 1). Ως προς τη μορφολογία τους συμβαδίζουν με τάσεις που είναι γνωστές και από άλλες περιοχές του βυζαντινού κόσμου.¹ Η καλλιτε-

1. Ανδριανάκης 2007, σ. 15, σημ. 9. Θωράκια και θραύσματα από επιστύλια τέμπλων είναι γνωστά ήδη από φωτογραφίες στο Gerola II, σ. 258–259, εικ. 318–320. Βλ. Sodini 1980, σ. 143, σημ. 10· Pallis 2013, σ. 800–801, αρ. 62· και πρόσφατα με περισσότερα παραδείγματα Mailis 2020, σ. 18–30.

1. Τμήμα μεσοβυζαντινού επιστυλίου, ανεστραμμένο ως ποδιά παραθύρου. Ναός της Μικρής Επισκοπής στα Πάρτιρα, οικοδομική φάση του 14ου – 15ου αιώνα.

χνική αυτή παράδοση μοιάζει να χάνεται στην Κρήτη μετά τον 13ο αιώνα. Αντίθετα, από τον πρώτο αιώνα της βενετικής κατάληψης εμφανίζονται γλυπτά μέλη σε τελείως διαφορετικό ύφος: δυτικότερη εικονιστική γλυπτική και αρχιτεκτονικός γλυπτός διάκοσμος που εμφανώς κατάγεται από τη Βενετία. Παρατηρείται μάλιστα ότι συν τω χρόνω πυκνώνει η περίτεχνη κατεργασία της πέτρας. Οι παρατηρήσεις αυτές επέτρεπαν την υπόθεση ότι οι νέες ανάγκες στέγασης και υποδομών, που προκάλεσαν η βενετική κατάκτηση και ο βενετικός εποικισμός που τη συνόδευσε, οδήγησαν σε εκτεταμένα κατασκευαστικά έργα, πολλά από τα οποία έγιναν με νέα οικοδομική τεχνολογία και σύμφωνα με εισηγμένα αρχιτεκτονικά σχέδια: αποτέλεσμα των έργων αυτών ήταν η εμφάνιση μιας καινοφανούς για την Κρήτη γλυπτικής.²

Η οθωμανική κατάληψη της Κρήτης το 1669 ύστερα από σκληρή πολεμική αναμέτρηση είναι γνωστό ότι επέφερε μεγάλη πολιτισμική ανατροπή. Ο Κρητικός Πόλεμος προκάλεσε καταστροφές, οδήγησε στη φυγή ανθρώπους και σε φυγάδευση κινητού εξοπλισμού και

έργων τέχνης. Βεβαίως οι οικοδομικές τεχνικές και η παράδοση κατεργασίας του λίθου που διαρκούσε αιώνες δεν ήταν δυνατόν να χαθούν απότομα· όμως άλλαξε, καθώς προσαρμόστηκε στη νέα μορφολογία των κτιρίων, σε νέες ανάγκες και σε άλλους συμβολισμούς. Η διάδοχη κυριαρχία ήταν φορέας διαφορετικού πολιτισμού και διαφορετικής θρησκείας και αυτό είχε άμεση επίπτωση και στη γλυπτική. Οι επιβλητικότεροι από τους ναούς της λατινικής Εκκλησίας μετατράπηκαν σε τζαμιά και έτσι εικονιστικές παραστάσεις σε λίθο αχρηστεύτηκαν και χάθηκαν. Ανάγλυφα λιοντάρια του Αγίου Μάρκου δέχτηκαν σε αρκετές περιπτώσεις την επιθετικότητα της νέας εξουσίας πριν κερδίσουν την αδιαφορία ή μετατραπούν σε οικοδομικό υλικό. Επομένως οι δύο ιστορικές τομές που θέταμε ως όριο της διερεύνησής μας είχαν καθοριστική σημασία και στη γλυπτική και, άρα, ήταν μεθοδολογικά εύλογο να ορίσουν χρονολογικά την έρευνά μας, ακόμη και αν ανάμεσα στα όρια αυτά τα σωζόμενα γλυπτά παρουσιάζουν αποκλίσεις στο καλλιτεχνικό ύφος και δεν είναι πάντα εύκολο να ταξινομηθούν στις δόκιμες τεχνολογικές κατηγορίες.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ: ΑΜΗΧΑΝΙΕΣ ΚΑΙ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ

Γλυπτική από τη βενετική περίοδο της κρητικής ιστορίας έγινε για πρώτη φορά γνωστή με το θεμελιώδες έργο του Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, που δημοσιεύτηκε σταδιακά σε τέσσερις τόμους από τους οποίους ο πρώτος διπλός, το 1905, το 1908, το 1917 και το 1940. Το ερευνητικό ταξίδι του Gerola πραγματοποιήθηκε τη διετία 1900–1901, οργανώθηκε από το Βενετικό Ινστιτούτο Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών (Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti) και αποσκοπούσε στη μελέτη και την ανάδειξη των μνημείων του θαλάσσιου κράτους της Βενετίας (Berchet 1900–1901· Cuguni 1988· Τσικνάκης 2001· Tsiknakis 2010· Baldini κ.ά. 2011).³ Η έρευνά του αποτελεί σημαντικό σταθμό στην ιστορική διερεύνηση του νησιού. Χάρη στα «βενετικά» ενδιαφέροντα των οργανωτών, ο Gerola εστίασε σε μνημεία εποχών πολύ νεότερων από την αρχαιότητα, που εκείνη την

2. Η σκέψη αυτή αναλύθηκε εκτενέστερα στο Γκράτζιου 2010α, σ. 21–53.

3. Η έρευνα του Gerola εντάχθηκε στην αρχαιολογική αποστολή της Κρήτης, που ήδη από το 1884 διενεργούσε ανακαφές σε θέσεις του νησιού.

εποχή μονοπωλούσε το ενδιαφέρον όλων των ξένων αρχαιολογικών αποστολών στον ελληνικό χώρο, όπως εξάλλου και της ελληνικής αρχαιολογικής πρακτικής. Ο Gerola κατέγραψε και φωτογράφησε με ευεργετική γενναιοδωρία άγνωστα μνημεία της Κρήτης από τον πρώιμο Μεσαίωνα μέχρι και την πρώιμη νεότερη εποχή. Όπως επισήμανε ο ίδιος, η αναζήτηση βενετικών μνημείων στην Κρήτη δημιουργούσε αμηχανίες, όχι μόνο γιατί οι χρονολογήσεις δεν ήταν πάντα εύκολες, αλλά κυρίως γιατί η διάκριση εκείνων που κατασκεύασαν και χρησιμοποίησαν τα σωζόμενα κελύφη σε Βενετούς και Κρητικούς ήταν πρακτικά αδύνατη και, τελικά, μεθοδολογικά άσκοπη, ενώ η αναγκαιότητα να συνεξετάσει και παλαιότερα μνημεία πήγαζε από τη σκέψη ότι και αυτά χρησιμοποιήθηκαν κάποτε και από Βενετούς. Εξάλλου, η συνειδητοποίηση ότι περιόδευε μια *terra incognita*, της οποίας μόνο το απώτατο παρελθόν είχε τότε μόλις αρχίσει να γίνεται αντικείμενο έρευνας αρχαιολόγων, τον οδηγούσε να χαρτογραφήσει ό,τι σημαντικό εντόπιζε, θεωρώντας ότι έτσι εξυπηρετούσε καλύτερα τόσο την επιστήμη όσο και την «*Gran Madre Venezia*».⁴

Ο Gerola έφτασε στην Κρήτη τα πρώτα χρόνια της κρητικής Αυτονομίας, σε εποχή σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών, η οποία συνοδευόταν από αισιοδοξία για το μέλλον και από απαξίωση για το κληρονομημένο δομημένο περιβάλλον. Τότε άρχιζαν οι κατεδαφίσεις «άχρηστων» ογκωδών κατασκευών ή ημιερειπωμένων κτιρίων που είχαν επιζήσει από αιώνων αλλά είχαν χάσει πια το παλιό τους γόητρο.⁵ Παράλληλα με τις κατεδαφίσεις γινόταν όμως περισυλλογή γλυπτών μελών από τα κτίρια αυτά, άλλοτε από αρχαιολόγους, άλλοτε από την ευαισθησία πολιτών, συχνά με την προτροπή του ίδιου του Gerola. Στο τεράστιο έργο του η γλυπτική δεν είναι αντικείμενο ιδιαίτερης πραγμάτευσης, είναι όμως παρούσα σε πολλά μέρη του βιβλίου του. Κύριο μέλημά του ήταν να αναδείξει τη μεγάλη εικόνα: τις μνημειώδεις βενετικές οχυρώσεις, τα

νεώρια και τα σημαντικά δημόσια έργα, τα ενδιαίτηματα των Βενετών αποίκων στις πόλεις και την ύπαιθρο, τα εκκλησιαστικά οικοδομήματα. Αυτό που κυρίως προβλημάτισε τον Gerola αναφορικά με τη γλυπτική ήταν ο περισσότερο ή λιγότερο βενετικός της χαρακτήρας. Η αρχιτεκτονική γλυπτική του παρείχε εύγλωττα παραδείγματα. Με έκπληξη διαπίστωσε σε ταπεινές εκκλησίες της υπαίθρου, που δύσκολα μπορούσαν όλες να αποδοθούν σε Βενετούς αποίκους, λαξευμένα πλαίσια θυρωμάτων με απαραγνώριστα βενετικά χαρακτηριστικά (Gerola II, σ. 266–278). Παρατήρησε με ευχαρίστηση ότι στον αρχιτεκτονικό διάκοσμο κτιρίων απαντούσαν μορφολογικά στοιχεία που κατάγονταν από την κλασική αρχαιότητα και τα χαιρέτισε ως τεκμήρια της εξάπλωσης της Αναγέννησης, αλλά επισήμανε αρνητικά την εκτροπή αυτής της τοπικής Αναγέννησης προς το μπαρόκ (Gerola II, σ. 287–289). Αναζήτησε συστηματικά τα ανάγλυφα λιοντάρια του Αγίου Μάρκου και τα λαξευτά οικόσημα βενετικών οικογενειών, αλλά και ενεπίγραφες πλάκες (Gerola IV, σ. 156–282). Κατέγραψε βέβαια και γλυπτά που είχαν ήδη περισυλλεγεί και φυλάσσονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ηρακλείου και άλλα που ο ίδιος εντόπισε σε εκκλησίες της υπαίθρου και σε ιδιωτικές αυλές. Για να διατηρηθεί με πιο άμεσο τρόπο η ανάμνηση της βενετικής παρουσίας στην Κρήτη, φρόντισε να κατασκευαστούν γύψινα εκμαγεία εβδομήντα ανάγλυφων που μεταφέρθηκαν στη Βενετία.⁶ Τελικά, χάρη και στην πλούσια φωτογραφική του τεκμηρίωση, το έργο του αποτελεί την πρώτη παρουσίαση της γλυπτικής του Μεσαίωνα και της νεότερης εποχής από την Κρήτη. Ακόμη πολυτιμότερο καθιστά το βιβλίο του το γεγονός ότι αρκετά από τα γλυπτά που δημοσίευσε στα *Monumenti Veneti* σήμερα λανθάνουν και άλλα έχουν με βεβαιότητα καταστραφεί στη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Με εξαίρεση λιγοστές δημοσιεύσεις για μεμονωμένα γλυπτά από την Κρήτη (Ορλάνδος 1925· Ξυγγόπουλος 1939), επόμενος βιβλιογραφικός σταθμός σχετικός με τη γλυπτική που μας απασχολεί ήταν ο σύντομος οδηγός για την πρώτη έκθεση της συλλογής γλυπτών του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, γραμμένος από τον Στυλιανό Αλεξίου (1953).⁷

4. Το χρονικό της επιτόπιας έρευνάς του και οι επιλογές του εκτίθενται στον πρόλογο του πρώτου τόμου του έργου του: Gerola I.1, σ. IX–XVII.

5. Εξάλλου, κατά το διάταγμα περί αρχαιοτήτων του Ν. 24/1899 της περιόδου της Αυτονομίας (*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος Α', αρ. 51), ως αρχαία μνημεία, δηλαδή ως χρήζοντα προστασίας, ορίζονταν τα χρονολογούμενα πριν από την κατάληψη της Κρήτης από τους Βενετούς, δηλαδή πριν από το 1211.

6. Αρχείο Gerola, Istituto Veneto: <http://www.istitutoveneto.org/gallery/Gerola> Βλ. Gerola I.1, σ. XXXI–XXXII.

7. Τα σχετικά με την ίδρυση του Μουσείου αυτού και τη συγκρότηση της συλλογής του, εδώ, σ. 26–27.

Η έρευνα των επιπτώσεων της βενετικής κυριαρχίας στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική της Κρήτης έλαβε σημαντική τροπή κατά τη δεκαετία του 1970, όταν το επιστημονικό ενδιαφέρον για τα βενετικά μνημεία της Ελλάδας γνώρισε αξιοσημείωτη έκρηξη. Ο Ιορδάνης Δημακόπουλος, αρχιτέκτονας και αναστηλωτής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, σε σειρά από μελέτες του ερεύνησε συστηματικά μερικά χαρακτηριστικά αρχιτεκτονήματα της βενετικής εποχής με σημαντικό γλυπτό διάκοσμο και διαπίστωσε την εξάρτησή τους από την ιταλική αρχιτεκτονική του μανιερισμού. Υπέθεσε ότι τα ιταλικά σχέδια διαδόθηκαν στην Κρήτη με τη βοήθεια των εικονογραφήσεων που συνόδευαν τις δημοφιλείς αρχιτεκτονικές πραγματείες δύο διάσημων Ιταλών αρχιτεκτόνων του μανιερισμού, του Sebastiano Serlio (1475–1554) και του Andrea Palladio (1508–1580).⁸ Συνέδεσε επίσης την εμφάνιση αυτής της αρχιτεκτονικής στην Κρήτη με την παρουσία Ιταλών μηχανικών που έφθασαν στο νησί για τον σχεδιασμό και την κατασκευή των μεγάλων οχυρωματικών έργων.

Σχεδόν συγχρόνως με τον Δημακόπουλο η Κάντω Φατούρου-Ησυχάκη, αρχαιολόγος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, προϊσταμένη τότε της νεότευκτης Εφορείας για τα Νεότερα Μνημεία, στη μονογραφία της για μια βενετική έπαυλη στις Καλάθηνες Κισάμου αναγνώρισε ότι η κρητική αρχοντική κατοικία στο δυτικότερο άκρο της Κρήτης επαναλάμβανε ένα σχέδιο του Andrea Palladio, εκείνο της Villa Rotonda κοντά στη Βιτσέντζα (Φατούρου-Ησυχάκη 1972). Η μεταφορά του σχεδίου αποδόθηκε και στην περίπτωση αυτή στην εικονογράφηση του έργου του Palladio *I quattro libri dell'architettura*. Η Φατούρου-Ησυχάκη σε άλλες μελέτες της αναζήτησε εκτός από τις ιταλικές και κεντροευρωπαϊκές πηγές μερικών έργων γλυπτικής της Κρήτης, αναγνωρίζοντας σε αυτά δείγματα μιας (ή της) Αναγέννησης (Fatourou-Hesychaki 1970· Φατούρου-Ησυχάκη 1981· Φατούρου-Ησυχάκη 1983· Φατούρου-Ησυχάκη 1991· Φατούρου-Ησυχάκη 2001).

Η επισήμανση συγκεκριμένων ιταλικών αρχιτεκτονικών προτύπων μέσω της εικονογράφησης βιβλίων έκανε αίσθηση, γιατί ήρθε να διασταυρωθεί με τη διαπιστωμένη, ήδη από τη δεκαετία του 1940, πρακτική Ελ-

λήνων ζωγράφων του 16ου αιώνα, κυρίως Κρητικών, να δανείζονται μέσω χαρακτηρισκών δυτικά εικονογραφικά στοιχεία που τα ενσωμάτωναν σε έργα τους ζωγραφισμένα με τους τρόπους της βυζαντινής παράδοσης (Chatzidakis 1940· Renaud 1943). Η διαπίστωση ότι στην Κρήτη κυκλοφορούσαν δυτικά χαρακτηριστικά και εικονογραφημένα βιβλία για την αρχιτεκτονική επιβεβαίωσε, ότι ήταν γνωστό για τη συμμετοχή Βενετοκρητικών και Ελληνοκρητικών λογίων στην ιταλική λογοισύνη και στις ιδεολογικές διαμάχες της εποχής τους και συμπλήρωνε τα αποτελέσματα φιλολογικών μελετών για την άνθηση της κρητικής λογοτεχνίας, τα δυτικά της πρότυπα, τη λογοτεχνική της αξία και τη χυμώδη νεοελληνική της γλώσσα.⁹ Έτσι «αναγεννησιακά θυρώματα σε σχέδια του Sebastiano Serlio», κατά μια διατύπωση του Δημακόπουλου, που απαντούν συχνά στην Κρήτη σε ναούς και σε αστικές οικίες ή σε αρχοντικά της υπαίθρου, έγιναν συστατικό στοιχείο του φαινομένου που περιλάμβανε όλες τις παραπάνω διαπιστώσεις και ονομάστηκε «Κρητική Αναγέννηση». Ως προς την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική η αναγέννηση αυτή βρισκόταν σε αντιστοιχία με το έργο δύο σημαντικών αρχιτεκτόνων του μανιερισμού και όχι της καθαυτό ιταλικής Αναγέννησης του 15ου αιώνα, πράγμα που δεν διέφευγε της προσοχής του Ιορδάνη Δημακόπουλου, παρ' ότι δεν ήταν φειδωλός στη χρήση του όρου Αναγέννηση.

Η κριτική της έννοιας «κρητική Αναγέννηση» και του περιεχομένου που της δίνεται στην ελληνική κυρίως βιβλιογραφία έγινε αργότερα, από τον Νίκο Χατζηνικολάου, ο οποίος επισήμανε τα δύο διαφορετικά νοήματα που δίνονται στην έκφραση αυτή: το ένα αφορά μια άνθηση του πολιτισμού στην Κρήτη και συγχέεται με μια ετεροχρονισμένη εξάπλωση της ιταλικής Αναγέννησης στο ελληνικό περιβάλλον του υπό βενετική κυριαρχία νησιού και το άλλο αφορά μια ελληνική Αναγέννηση αντίστοιχη και συγγενική με την ιταλική.¹⁰ Ο Χατζηνι-

9. Αλεξίου 1954· για κατατοπιστικές επισκοπήσεις, βλ. Holton 1997 και Κακλαμάνης 2019–2020, τ. 1.

10. Την τελευταία αυτή άποψη συνόψισε πρόσφατα ο Στέφανος Κακλαμάνης, ο οποίος, ξεκινώντας από το παράδειγμα της κρητικής λογοτεχνίας, αναγνωρίζει τη ρευστότητα των ταξινομήσεων που σε μεγάλο βαθμό οφείλονται σε τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά επιμένει emphaticά στην έννοια «Κρητική Αναγέννηση» για να χαρακτηρίσει συνολικά τον πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην Κρήτη σε ολόκληρη την περίοδο που το νησί βρισκόταν υπό βενετική κυριαρχία: Κακλαμάνης 2019, τ. 1, σ. 33–42, ιδίως σ. 37.

8. Serlio 1537, με συμπληρώσεις και επανεκδόσεις στη συνέχεια· Palladio 1570· Δημακόπουλος 1970· Δημακόπουλος 1970–1972· Δημακόπουλος 1971· Dimakopoulos 1977· Δημακόπουλος 1977.

κολάου τόνισε ότι το αναμφισβήτητο γεγονός της συνομιλίας με την ιταλική καλλιτεχνική παραγωγή δεν αποτελεί από μόνο του εκδοχή της Αναγέννησης, ούτε βέβαια και του μανιερισμού, σε μια κοινωνία τόσο διαφορετική από τη σύγχρονη της ιταλική (Χατζηνικολάου 2000).¹¹ Η κριτική αυτή βρήκε κάποια ανταπόκριση κυρίως στους ιστορικούς της τέχνης, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται ο όρος Αναγέννηση ιδιαίτερα για την αρχιτεκτονική του 16ου και του 17ου αιώνα στην Κρήτη και να χρησιμοποιείται ο όρος μανιερισμός, είτε πρόκειται για οικοδομήματα που βασίζονται σε πρότυπα του ιταλικού μανιερισμού είτε απλώς για κτίρια που ενσωματώνουν επιλεκτικά διακοσμητικά μοτίβα της αρχαιότητας μέσω ιταλικών πηγών. Η χρήση και αυτού του όρου δεν λύνει όμως το πρόβλημα του ακριβέστερου προσδιορισμού, καθώς χαρακτηρίζει έργα που δεν συμβαδίζουν χρονολογικά με τον δυτικοευρωπαϊκό μανιερισμό και τελικά ούτε και μορφολογικά βρίσκονται σε αντιστοιχία με τα παραδείγματα βάσει των οποίων διαμορφώθηκε ο κανόνας των περιοδολογήσεων στην ιστορία της ευρωπαϊκής τέχνης. Ο προβληματισμός όμως αυτός για την ένταξη των κρητικών μνημείων στις δόκιμες κατηγορίες της ιστορίας της ευρωπαϊκής τέχνης αποκαλύπτει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε ακόμη να ερμηνεύσουμε τις εκφάνσεις του πολιτισμού της Κρήτης με βάση την ιστορική πραγματικότητα του νησιού.¹²

11. Βλ. και Χατζηνικολάου 2007. Ο Χατζηνικολάου συζήτησε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική και η λογοτεχνία της Κρήτης συνομιλεί, ενσωματώνει και υποδέχεται ή απορρίπτει δυτικά πρότυπα τα τελευταία χρόνια του 16ου και του 17ου αιώνα. Παρατήρησε ότι στην αρχιτεκτονική τα δάνεια είναι σαφή, ενώ στη ζωγραφική οι επιφυλάξεις απέναντι στα δυτικά πρότυπα είναι μεγάλες, ότι επομένως η γενίκευση είναι παρακινδυνευμένη. Την ίδια διαφοροποίηση ανάμεσα στις τέχνες είχε ήδη επισημάνει και ο Gerola, έχοντας τότε κυρίως υπόψη του την παλαιότερη ζωγραφική, κυρίως τις τοιχογραφίες των εκκλησιών του 13ου – 15ου αιώνα, σε αντιπαράθεση με την αρχιτεκτονική και τον γλυπτό τους διάκοσμο: Gerola II, σ. 266–267· βλ. σχετικό σχόλιο στο Γκράτζιου 2010α, σ. 13–14. Πράγματι, όταν στο ίδιο σύνολο η αρχιτεκτονική ταξινομείται στον (υστερο-)γοτθικό ρυθμό, αλλά η ζωγραφική που τη συνοδεύει αναγνωρίζεται ως αναμφίβολα βυζαντινού ύφους, ή όταν αντιστοίχα η αρχιτεκτονική αναγνωρίζεται ως μανιεριστική ή έστω *all'antica* και η ζωγραφική ως *μεταβυζαντινή*, εμφανίζεται μια αντίφαση, που δείχνει την αμηχανία μας μπροστά στη δυσκολία να εντάξουμε τα κρητικά μνημεία στον καθιερωμένο «κανόνα». Βλ. και επόμενη σημείωση.

12. Το ζήτημα αυτό συζητείται και σε πιο πρόσφατα δημοσιεύ-

μα με αφορμή τη διάρκεια και τις ιδιαιτερότητες μορφών της γοτθικής τέχνης που επιχωριάζουν στην Κρήτη. Βλ. εδώ, σ. 21–22.

Ανεξάρτητα από αυτούς τους προβληματισμούς, το ζήτημα της διάχυσης ιταλικών προτύπων στην Κρήτη διαφωτίστηκε από διαφορετική σκοπιά με τις έρευνες της Ιωάννας Στεριώτου για τις βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου αρχικά, του Ηρακλείου αργότερα, γιατί αναπόφευκτα μετέφερε τη συζήτηση από τη μορφολογία στην τεχνολογία. Με τη μελέτη τόσο των ίδιων των οχυρώσεων όσο και του πλουσιότατου αρχαιικού υλικού (εγγράφων και σχεδίων) που συνδέονται με αυτές, το έργο της Στεριώτου ανέδειξε το ιδιαίτερο βάρος που είχε η εισηγμένη κατασκευαστική τεχνολογία (Στεριώτου 1992· Στεριώτου 1998). Η έρευνά της δεν αφορούσε βέβαια τη γλυπτική, ωστόσο παράλληλα με τη σημασία της εισηγμένης φρουριακής αρχιτεκτονικής τεκμηρίωνε την παρουσία στην Κρήτη μηχανικών από τη Δύση, την εκτεταμένη χρήση σχεδίων και σχεδιασμού και επομένως την εξοικείωση τεχνιτών με διαφορετικές ειδικότητες με αυτά τα εργαλεία. Άνοιγε έτσι τον δρόμο για να γίνει αντιληπτή η έκταση που είχε πάρει η μεταφορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας· μια «πολιτισμική μεταφορά» που είχε επιπτώσεις πολύ πέρα από τις ίδιες τις οχυρώσεις.¹³

Οι μελέτες του Δημακόπουλου και της Φατούρου-Ησυχάκη συνέβαλαν στην καλύτερη κατανόηση της γλυπτικής ως αναπόσπαστου στοιχείου των οικοδομημάτων που εξετάστηκαν από τους δύο ερευνητές. Για πρώτη φορά μετά τον Gerola αναλύθηκαν συγκεκριμένα οικοδομήματα και προσφέρθηκε τεκμηρίωση για τις μορφολογικές συγγένειες με τα δυτικά τους πρότυπα. Εξάλλου, τα ίδια τα κτίρια που εξετάστηκαν, ανεξάρτητα από τη συζήτηση για τα πρότυπά τους, τεκμηριώναν μια ανθηρή κατασκευαστική τεχνολογία και ικανούς λιθοξόους και γλύπτες, που προσάρμοζαν με άνεση ένα πλούσιο θεματολογικά ρεπερτόριο στην κλίμακα και στο είδος των εκάστοτε οικοδομημάτων. Γινόταν επομένως φανερό ότι οικοδομικά συνεργεία που εργάζονταν σε πολλές περιοχές του νησιού χρειάζονταν τη συμβολή εξειδικευμένων τεχνιτών, αυτών που είχαν μάθει να λαξεύουν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τα απαιτούσαν τα εισηγμένα αρχιτεκτονικά σχέδια.

13. Ενδεικτικά για τη συζήτηση σχετικά με την πολιτισμική μεταφορά: Joyeux-Prunel 2003· Guillouët 2009· *Transferts artistiques* 2014.

Αυτοί οι τεχνίτες άρχισαν να γίνονται συγκεκριμένα πρόσωπα χάρη στην αρχειακή έρευνα. Ήδη ο Gerola είχε αναδηφύσει στα βενετικά αρχεία και κατόρθωσε να διασταυρώσει τις πλούσιες πληροφορίες τους με τα μνημεία που κατέγραψε κατά την αποστολή του στο νησί. Σημαντική ώθηση έλαβε η έρευνα των βενετικών αρχείων ως πηγής για την ελληνική ιστορία με τη λειτουργία του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας.¹⁴ Νοταριακά έγγραφα πρόσφεραν πληροφορίες για το εύρος των παραγγελιών που δέχονταν οι λιθοξόοι, για τους συνήθεις όρους των συμφωνητικών που υπέγραφαν και για τους όρους μαθητείας διαφόρων τεχνιτών (Κισκήρας 1968· Santschi 1969· Χατζάκης 2013).¹⁵

Χάρη στη μελέτη των αρχείων από τη δεκαετία του 1970 και μετά άρχισε μεταξύ άλλων να διαγράφεται και το επάγγελμα του γλύπτη. Αρχαιακές πληροφορίες για τη γλυπτική αξιοποίησαν ιδιαίτερα η Μαρία Καζανάκη-Λάππα και η Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου. Η Καζανάκη παρουσίασε και σχολίασε ήδη από το 1974 μερικά νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα που αφορούν παραγγελίες ξυλόγλυπτων έργων στον Χάνδακα. Η πρώτη αυτή αρχειακή έρευνα που επικεντρώθηκε στη γλυπτική υπήρξε αποκαλυπτική για το επάγγελμα του γλύπτη. Σκιαγράφησε κατ' αρχάς τον κύκλο εργασιών δύο οικογενειακών εργαστηρίων: αφενός του Ρεθύμιου Θωμά Μπενέτου και των αδελφών του και αφετέρου του Πιέρου Μαγγανάρη και των γιων του. Αποκάλυψε όμως και το αξιοσημείωτο γεγονός ότι μέλη των εργαστηρίων αυτών αναλάμβαναν παραγγελίες τόσο για ξυλόγλυπτα όσο και για γλυπτά σε λίθο. Σε επόμενες μελέτες της η ίδια σχολίασε περισσότερο αρχαιακό υλικό σχετικό με τη γλυπτική σε λίθο και ανέδειξε ιδιαίτερα το έργο και τη δράση του Θωμά Μπενέτου, ο οποίος ανέλαβε την επίβλεψη των δημόσιων έργων που αναμόρφωσαν το κέντρο του Χάνδακα τη δεκαετία του 1620 και ανταμείφθηκε από τη Βενετία για τη συμβολή του αυτή (Καζανάκη 1974·

14. Το Ινστιτούτο ιδρύθηκε το 1951 (με τον νόμο 1766/1951), λειτουργεί από το 1955, άρχισε να δέχεται υποτρόφους ερευνητές από το 1962 και το περιοδικό του *Θησαυρίσματα* εκδίδεται επίσης από το 1962. Συγχρόνως εγκαινιάστηκε η πλούσια σειρά των αυτοτελών εκδόσεών του. Βλ. Μαλτέζου 2005.

15. Δημοσιεύτηκαν επίσης πάμπολλα έγγραφα συμβάσεων έργου που πληροφορούν για τον τρόπο πορισμού της πρώτης ύλης, για τιμές και για αμοιβές τεχνιτών. Ενδεικτικά Maltezu 1987· Κυριαζή 2009–2010.

Καζανάκη-Λάππα 1991α· Καζανάκη-Λάππα 1991β· Καζανάκη-Λάππα 1993, σ. 447· Καζανάκη-Λάππα 2003, σ. 410· Kazanaki-Lappa 2009).

Η στενή συνάφεια της γλυπτικής με τα οικοδομικά επαγγέλματα έγινε φανερή από μεγάλο αριθμό εγγράφων του 16ου αιώνα που μελέτησε η Μαρία Κωνσταντουδάκη. Από αυτά ερανίστηκαν πληροφορίες για πολλών ειδών παραγγελίες σε λατόμους, οικοδόμους και γλύπτες και έγιναν γνωστά ονόματα Κρητικών και ξένων, Ιταλών και άλλων, τεχνιτών της πέτρας που εργάζονταν στην Κρήτη.¹⁶ Από συμβόλαια που δημοσιεύσε η ίδια γνωρίσαμε τον γλύπτη από το Παρίσι Bernard Moles, που έλαβε στα μέσα του 16ου αιώνα παραγγελία από τον αρχιεπίσκοπο Κρήτης για τον καθεδρικό ναό του Χάνδακα και έκτοτε εγκαταστάθηκε μαζί με τους γιους του εκεί, πληροφορία που σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως (Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1995, σ. 398–399· Fatourou-Hesychaki 1996).

Τα παραπάνω καθώς και οι δημοσιεύσεις ορισμένων ομάδων έργων γλυπτικής¹⁷ αποτελούσαν τον ερευνητικό περίγυρο όταν αποφασίστηκε από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και την 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης η καταγραφή των σωζόμενων στην Κρήτη έργων γλυπτικής από τη βενετική εποχή. Μέρος της καταγραφής αυτής παρουσιαζόταν ήδη στο διαδίκτυο¹⁸ όταν, το 2007, συγκεντρώθηκαν στον συλλογικό τόμο *Γλυπτική και λιθοξοική στη λατινική Ανατολή* μελέτες που είχαν αρχικά παρουσιαστεί σε επιστημονική συνάντηση που οργανώθηκε το 2002 στο Ρέθυμνο επισφραγίζοντας τη συνεργασία των δύο φορέων. Στον τόμο εκείνο εμφανίστηκαν δυναμικά συνεργάτες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κρήτης με μελέτες για τη γλυπτική του νησιού. Αναδείχθηκαν επίσης αναλογίες και διαφορές με άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου στις οποίες αναπτύχθηκε γλυπτική που συνομιλούσε με τη δυτική τέχνη, όπως στην Πελοπόννησο

16. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου 1995. Διαφωτιστικές πληροφορίες για τα οικοδομικά επαγγέλματα και τους όρους εργασίας τους βάσει εγγράφων του 14ου αιώνα, βλ. στη μελέτη της Κυριαζή 2009–2010.

17. Φρεατοστόμια του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης παρουσιάστηκαν από τη Vecchi 1996. Καταλόγους των ανάγλυφων λιονταριών του Αγίου Μάρκου εκπόνησε ο Rizzi (1992 και 1998).

18. Ως μέρος της πολυθεματικής καταγραφής «Ψηφιακή Κρήτη» που εκπονήθηκε από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και είναι προσβάσιμη στον ιστότοπο http://digitalcrete.ims.forth.gr/venecian_object_search.php?l=2

(Μελβάνι 2007· Μαρίνου 2007), στην Κύπρο (Μελβάνι 2007), στη Χίο (Βάσση 2007) και τη Ρόδο (Κάσδαγλη / Κάτσου 2007· Ντέλλας 2007· Μανούσου-Ντέλλα 2007· Κόλλιας 2007).

Στον τόμο εκείνο ο Μιχάλης Ανδριανάκης (2007) επιχείρησε μια επισκόπηση της αρχιτεκτονικής γλυπτικής, επισημαίνοντας τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που ορίζουν διακριτές χρονολογικές φάσεις. Κυρίως έδειξε ότι ανάμεσα στην παλαιότερη περίοδο (13ος – 15ος αιώνας), στην οποία επικρατούν υστερογοθικά χαρακτηριστικά στην αρχιτεκτονική γλυπτική, και στη νεότερη (16ος – 17ος αιώνας), όταν κυριαρχούν αρχιτεκτονικά σχέδια του μανιερισμού, υπάρχει μια «μεταβατική», όπως την ονομάζει, φάση στις αρχές του 16ου αιώνα, κατά την οποία συνδυάζονται γοθθίζοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία με μια πρωτοεμφανιζόμενη μορφολογία *all'antica*. Ο Μανόλης Μπορμπουδάκης (2007) παρουσίασε συστηματικά τα γοθθικής μορφής λαξευτά θυρώματα των εκκλησιών της υπαίθρου βασιζόμενος σε χρονολογημένα παραδείγματα του 14ου και του 15ου αιώνα. Για πρώτη φορά μετά τον Gerola, ο οποίος είχε αναγνωρίσει έναν «βενετσιάνικο υστερογοθικό ρυθμό» στα θυρώματα αυτά, διευκρινίστηκαν χρονολογικά ζητήματα και αναλύθηκαν οι ποικιλίες του λαξευτού διακόσμου που χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής της Κρήτης. Στον ίδιο τόμο, η Πετρούλα Βαρθαλίτου και η Αναστασία Φιολιτάκη μελέτησαν δύο από τις σημαντικότερες κρήνες της Κρήτης, μέχρι τότε ατελώς γνωστές, την Κρήνη Bembo (1552–1554) στο κέντρο του Ηρακλείου και την κακοπαθημένη αλλά πολύ σημαντική κρήνη της μονής Βροντισίου (περ. 1600) (Βαρθαλίτου 2007· Φιολιτάκη 2007). Ο Κώστας Παπιτσόγλου (2007) παρουσίασε ένα άγνωστο, εξαιρετικά ενδιαφέρον, ταφικό μνημείο του 1570 από τα περίχωρα του Ρεθύμνου. Από τους προσκεκλημένους μελετητές η Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2007α) ανέσυρε από την αφάνεια ένα σύνολο γλυπτών από αρχιτεκτονικό διάκοσμο άγνωστης προέλευσης εντοιχισμένο σήμερα σε διάφορες θέσεις της μονής Αγκαράθου. Στη δική μου συμβολή εξέθεσα το σκεπτικό της έρευνας, συζήτησα μερικά από τα χαρακτηριστικά των σωζόμενων έργων γλυπτικής και τις αμηχανίες που δημιουργούσε η διάκριση ανάμεσα στο εισηγμένο καλλιτεχνικό λεξιλόγιο και την τοπική παράδοση. Κυρίως επέμεινα στους πολλούς προβληματισμούς που προκαλούσε η κακή

κατάσταση διατήρησης των έργων που καταγράψαμε (Γκράτζιου 2007).

Την εμφάνιση γοθθικών μορφολογικών χαρακτηριστικών σε εκκλησίες της Κρήτης, και μάλιστα σε ταπεινούς ναούς της υπαίθρου, χρειάστηκε να αντιμετωπίσω στο βιβλίο μου για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Κρήτη ανάμεσα στον 13ο και τον 15ο αιώνα (Γκράτζιου 2010α). Ξεκινώντας από το σημείο που έφτασε στη δική του έρευνα για τα γοθθίζοντα λαξευμένα θυρώματα της Κρήτης ο Μανόλης Μπορμπουδάκης, εξέτασα αφενός τη μεγάλη διασπορά τους στον χώρο και αφετέρου τις κατασκευαστικές τους λεπτομέρειες. Οι τελευταίες έδειχναν ότι μια τεχνογνωσία, που ενσωμάτωνε στην τοπική κατασκευαστική πρακτική βενετικά μορφολογικά στοιχεία, είχε γίνει κοινό κτήμα των οικοδομικών συνεργείων του νησιού. Ερμήνευσα την εξέλιξη αυτή ως επακόλουθο της έντονης κατασκευαστικής δραστηριότητας που επέφερε η βενετική εγκατάσταση. Αποτέλεσμά της ήταν η εκρηκτική ανάπτυξη των οικοδομικών επαγγελμάτων, η βελτίωση των δεξιοτήτων των τεχνιτών, η διάδοση όμοιων κατασκευαστικών πρακτικών και, εντέλει, οι εξειδικεύσεις.

Στην έννοια του γοθθικού εστίασε εν τω μεταξύ από μια άλλη οπτική η Μαρία Γεωργοπούλου (Georgorouli 2005). Συζήτησε κριτικά τις κυρίαρχες περιοδολογήσεις της ιστορίας της τέχνης, που συγκρότησαν έναν «κανόνα» με βάση τα ισχύοντα σε περιοχές όπου εμφανίστηκαν τα κύρια παραδείγματα της κάθε τεχντροπίας, όπως στην περίπτωση του γοθθικού ρυθμού η Γαλλία του 12ου αιώνα. Εκτίμησε ότι στον κανόνα αυτόν τα γοθθικά μνημεία περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου που βρέθηκαν υπό λατινική κυριαρχία στον ύστερο Μεσαίωνα ταξινομούνται με δυσκολία: είναι μεταξύ τους ανόμοια και ξεπερνούν τα καθιερωμένα χρονολογικά όρια που κυμαίνονται μεταξύ 12ου και 14ου αιώνα.¹⁹ Επισημαίνοντας τα αδιέξοδα της μορφολογικής ταξινόμησης τέτοιων έργων κατά τις δόκιμες περιοδολογήσεις, η Γεωργοπούλου τόνισε το αυτονόητο: ότι η ερμηνεία της γοθθικής αρχιτεκτονικής (και γλυπτικής) του ελληνικού χώρου μπορεί να ερμηνευτεί μόνο σε συσχέτισμό με τις διαφορετικές πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συνθήκες που επικρατούσαν στις διάφορες

19. Ουσιαστικά πρόκειται για προβληματική που άπτεται της συζήτησης για την τέχνη της περιφέρειας σε σχέση με εκείνη του εκάστοτε καλλιτεχνικού κέντρου. Πρβλ. Χατζηνικολάου 1994.

λατινικές κυριαρχίες της ελληνορθόδοξης Ανατολής.²⁰ Η ορθή αλλά εξαιρετικά γενικευμένη αυτή διαπίστωση χρειάζεται ασφαλώς να εξειδικευτεί στην πράξη. Η συμβολή του άρθρου έγκειται κυρίως στο ότι ανέδειξε την ανεπάρκεια ερμηνειών που βασίζονται στην άγνοια έννοια της μορφολογικής επίδρασης. Σε νεότερη μελέτη της η Γεωργοπούλου επανήλθε στα γοθθίζοντα θυρώματα μικρών επαρχιακών ναών της Κρήτης και, γενικεύοντας και πάλι, πρότεινε την ταξινόμηση των ναών αυτών στην κατηγορία της «vernacular architecture», έννοιας που χρησιμοποιείται από την εθνολογία (ethnoarchitecture) για να δηλώσει τη λαϊκή αρχιτεκτονική, εκείνη που είναι έργο αυτοδίδακτων τεχνιτών σε αντιπαράθεση με την επίσημη ή και δημόσια αρχιτεκτονική (Georgorouli 2012). Ωστόσο τα παραδείγματα που χρησιμοποίησε δεν είναι δυνατόν να ταξινομηθούν στην κατηγορία αυτή, καθώς, κατά τη δική της πάντα εκτίμηση, είναι ακριβώς το αντίθετο: έργα περίτεχνα που επιδιώκουν να επιδείξουν κοινωνική ισχύ ή ιερότητα, όπως ο ναός του Αγίου Γεωργίου στον οικισμό του Καμαριώτη, μια μεγάλη εκκλησία που ανήκε στην ισχυρή οικογένεια των Καλλέργηδων, και ο ναός της μονής του Αγίου Φανουρίου στο Βαλσαμόνερο, ένα σημαντικό προσκύνημα του 15ου αιώνα. Η αντίφαση αυτή φανερώνει ότι η προτεινόμενη έννοια του vernacular δεν επαρκεί για να εξηγήσει την έκταση του φαινομένου, αφού τα γοθθικής μορφολογίας λαξευτά θυρώματα εμφανίζονται σε διάφορες παραλλαγές τόσο σε φιλόδοξα κτίρια όσο και σε ταπεινότερα παρεκκλήσια.²¹

20. Τις μορφολογικές διαφοροποιήσεις των εκδοχών του γοθθικού που αναπτύχθηκαν στις λατινικές κτήσεις της Ανατολής συζήτησε και ο Μελβάνι (2007), επισημαίνοντας την εξάρτησή τους από τους διαφορετικούς τύπους καταγωγής των εκάστοτε κυριάρχων.

21. Η μελέτη αυτή της Γεωργοπούλου (Georgorouli 2012) βασίζεται σε παλαιότερη ανακοίνωσή της. Προφανώς κατά τη διαμόρφωση του τελικού κειμένου διασταυρώθηκε με το βιβλίο μου που συζητήθηκε εδώ (Γκράτζιου 2010α), αλλά μπόρεσε μόνο εν μέρει να λάβει υπόψη της το υλικό που παρουσιάζεται εκεί τόσο για τις συγκεκριμένες εκκλησίες όσο και για την κατασκευή, την ποιότητα και τις ποικιλίες των γοθθικού τύπου θυρωμάτων της Κρήτης. Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο, αλλά και σχετικό με τη συζήτηση για τα γοθθίζοντα θυρώματα της Κρήτης, ότι ο προσδιορισμός vernacular χρησιμοποιήθηκε, με κάπως διαφορετικό περιεχόμενο, για να χαρακτηρίσει έργα τοπικών «σχολών» αρχιτεκτονικής στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη που, κατά την πρώτη νεότερη εποχή, προσάρμοζαν ρυθμούς και σχέδια ιταλικής καταγωγής στις ντόπιες οικοδομικές συνήθειες. Βλ. Kaufmann 1995, σ. 51, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

Το ζήτημα των γεωγραφικών και χρονολογικών περιπλανήσεων του γοθθικού λεξιλογίου και συνακόλουθα τη συζήτηση για τα κριτήρια των περιοδολογήσεων στην ιστορία της τέχνης επανέφερε ο Μιχάλης Ολύμπιος με αφορμή ένα πρόσφατο εύρημά του (Olympios 2016). Το βόρειο παρεκκλήσιο του ναού του Αγίου Φραγκίσκου στο Ρέθυμνο, το οποίο χρονολογείται στη δεκαετία του 1530, παρουσιάζει ενδιαφέροντα γοθθικά χαρακτηριστικά: έχει στα ανατολικά ένα κομψό οξυκόρυφο παράθυρο και καλύπτεται από σταυροθόλιο με νευρώσεις που τονίζονται από ένα ασυνήθιστο κλειδί στην κορυφή του (εικ. 2). Το σχηματίζει πλοχμός από περίτεχνο σχοινί, που εκτείνεται ασύμμετρα τυλίγοντας τις νευρώσεις, και γύρω από το κέντρο διαπλέκεται με κληματίδα και χυμώδη πλατανόφυλλα. Ο Ολύμπιος αναγνώρισε σε αυτό το εξαιρετικής ποιότητας ανάγλυφο κόσμημα το χαρακτηριστικό λεξιλόγιο μιας όψιμης και εξεζητημένης γοθθικής εκδοχής, που συχνά συνδυάζεται και με μοτίβα *all'antica* και είχε μεγάλη διάδοση στη βόρεια Ευρώπη και την Ιβηρική Χερσόνησο στις αρχές του 16ου αιώνα, δεν απαντά όμως στη Βενετία ούτε αλλού στην Ιταλική Χερσόνησο. Ο εντοπισμός αυτού του γοθθικού ρεύματος στην Κρήτη έδωσε στον Ολύμπιο την αφορμή να συζητήσει κριτικά τις ταξινομήσεις των τεχνοτροπιών που δεν ταιριάζουν με την επικρατούσα χρονολογική κατάταξη· τόνισε τις τοπικές ιδιαιτερότητες και επισήμανε τις ποικίλες διαδρομές από τις οποίες φτάνουν στην Ανατολική Μεσόγειο δυτικοευρωπαϊκές καλλιτεχνικές μορφές. Οπωσδήποτε η παρουσία αυτού του καλλιτεχνικού ιδιώματος στην Κρήτη έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Πιστοποιεί ότι η προτίμηση στο γοθθικό ύφος, που διαδόθηκε τους τρεις προηγούμενους αιώνες και του οποίου γνωρίζουμε δυστυχώς μόνο περιθωριακά δείγματα, είχε μεγάλες αντοχές, όπως συμπεράνε και ο Ολύμπιος. Δείχνει παράλληλα ότι στην Κρήτη η επιφύλαξη απέναντι σε μορφές της ιταλικής Αναγέννησης –ή έστω του διακοσμιακού λεξιλογίου που αναφέρεται στην αρχαιότητα– διήρκεσε μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα, αν όχι και περισσότερο.²²

22. Ο Ολύμπιος, όπως δηλώνει και ο τίτλος της μελέτης του «Treacherous Taxonomy», ενέταξε την εύστοχη παρατήρησή του για τον διάκοσμο του Αγίου Φραγκίσκου στο Ρέθυμνο με νηφαλιότητα στην πρόσφατη συζήτηση για την εγκυρότητα των περιοδολογήσεων της ιστορίας της τέχνης και κυρίως για το εύρος, χρονολογικό και γεωγραφικό, της Αναγέννησης (Olympios 2016, σ. 425, 431–432). Η συζήτηση για τη

2. Ρέθυμνο, Άγιος Φραγκίσκος: σταυροθόλιο στο βορειοανατολικό παρεκκλήσιο, 16ος αιώνας.

Την ιδιαίτερη ιδεολογική σημασία που είχαν στην Κρήτη καλλιτεχνικές και αρχιτεκτονικές επιλογές, οι οποίες έχουν κριθεί συχνά ως αναχρονιστικές, συζήτησε η Σοφία Κατόπη (2016) με αφορμή την έρευνά της

«Renaissance gothic» ή την «invention de la Renaissance» ή την «Bad Reception» της Αναγέννησης, πέρα από το θεωρητικό της ενδιαφέρον καθαυτό, μπορεί να φανεί πολύ χρήσιμη για τη κατανόηση φαινομένων που απαντούν σε περιφέρειες, όπως η Κρήτη, υπό την προϋπόθεση ότι η προσέγγιση των φαινομένων δεν θα μείνει στην αναγκαία μορφολογική ταξινόμηση, αλλά θα συνυπολογίσει και τα υποκείμενα των καλλιτεχνικών επιλογών και τις στάσεις τους απέναντι στις αντιπαράθεσεις της εποχής τους. Ενδεικτικά Guillaume 2003· Kavalier 2012. Περισσότερη βιβλιογραφία στο Olympios 2016. Πρβλ. τη θεματολογία του συνεδρίου «Bad Reception: Expressing Disapproval of Art in Early Modern Italy» που οργανώθηκε τον Νοέμβριο του 2018 στη Φλωρεντία από το εκεί Kunsthistorisches Institut. Η απόρριψη της Αναγέννησης όπως και η αναγνώρισή της εκεί που δεν υπάρχει, όπως έδειξε ο Χατζηνικολάου (2000), είναι η άλλη πλευρά του ίδιου νομίσματος και φανερώνει το ιδεολογικό φορτίο που αποκτούν με τη χρήση οι ίδιες οι ταξινομήσεις, καθότι είναι και ερμηνείες, και μάλιστα εκείνες των εκάστοτε «μεγάλων» εποχών.

για τη λότηζια του Χάνδακα. Η λότηζια χτίστηκε το 1626–1628 για να αντικαταστήσει παλαιότερο κτίριο στην ίδια περίπου θέση.²³ Η νέα αυτή λότηζια απηχούσε βενετικά πρότυπα κατά έναν αιώνα παλαιότερα. Η Κατόπη μελέτησε εξονυχιστικά το κατεδαφισμένο τον 20ό αιώνα οικοδόμημα αναλύοντας τις φωτογραφίες του Gerola, τον σωζόμενο γλυπτό διάκοσμο, καθώς και παλαιά και νέα σχέδια. Με την ανάλυσή της αποκατέστησε το κτίριο αυτό ως ενδιαφέρον δείγμα της βενετικής αρχιτεκτονικής· ανέδειξε τις αρχιτεκτονικές αξίες του, το all'antica ύφος του και τα νοήματα που περιέβαλλαν τη μορφολογία του, η οποία παρέπεμπε ευ-

23. Η loggia novissima ήταν η τέταρτη από τις διαδοχικές λότηζιες του βενετικού Χάνδακα. Η ανοικοδόμησή της εντάχθηκε σε πρόγραμμα συνολικής αναμόρφωσης του κέντρου της πόλης που εφάρμοσε ο γενικός προνοητής Francesco Morosini. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθιστά το κτίριο αυτό το γεγονός ότι επέζησε έως περίπου τα μέσα του 20ού αιώνα, οπότε κατεδαφίστηκε. Στη θέση του ανεγέρθηκε σχετικά πιστό αντίγραφο του, στο οποίο στεγάζεται το Δημαρχείο του Ηρακλείου. Βλ. *Lapidarium*, σ. 332–333 και αρ. 55–59.

θέως στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Σύμφωνα με την προσέγγιση της Κατόπη, η εμμονή σε αρχιτεκτονικές μορφές που μεσουρανούσαν στη βενετική μητρόπολη παλαιότερα ήταν επιλογή της βενετικής διοίκησης, με στόχο να προβάλλει πολιτικά μηνύματα χρήσιμα τη στιγμή που η οθωμανική επέκταση απειλούσε την Κρήτη: τις παλαιές βενετικές αξίες αλλά και τον ισχυρό δεσμό της μητρόπολης με την αποικία. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση αποτελεί κλειδί για την κατανόηση μεγάλου μέρους της γλυπτικής της όψιμης βενετικής εποχής, που αποτελεί εκδοχή του κρητικού *all'antica* ύφους²⁴ και απαντά σε πολλά γλυπτά τα οποία παρουσιάζονται στον δεύτερο τόμο αυτού του βιβλίου, με τον τίτλο *Lapidarium*.

Πρόσφατα, η συνεπιμελήτρια του παρόντος τόμου Μαρία Βακονδίου (2017) ερεύνησε διεξοδικά την ανάπτυξη κατεργασίας του λίθου μετά τη βενετική κατάκτηση της Κρήτης. Επιμένοντας στα τεχνικά δεδομένα, ανίχνευσε τους τρόπους με τους οποίους οι γλυπτές διακοσμήσεις αποτέλεσαν στοιχείο της νέας αρχιτεκτονικής και έγιναν συν τω χρόνω κοινό κτήμα των τεχνιτών της Κρήτης. Με βάση την ανάλυση των τεχνικών δόμησης και λάξευσης, και σε συνδυασμό με αρχαιακές πληροφορίες, επικεντρώθηκε στη διαδικασία της κατασκευής και στον τρόπο με τον οποίο ο γλυπτός διάκοσμος δομούνταν στο υπό ανέγερση κτίριο. Αυτό της επέτρεψε να διακρίνει τη λιθοξοϊκή που ασκούνταν στο εργοτάξιο από εκείνη που προϋποθέτει τον σταθερό χώρο του εργαστηρίου του γλύπτη. Μελετώντας μεταβολές στην τεχνολογία και τη μορφολογία ιχνηλάτησε τις επιπτώσεις τους στο επάγγελμα του γλύπτη και σκιαγράφησε την πορεία χειραφέτησης της γλυπτικής από την οικοδομική. Στην εργασία της πρωταγωνιστούν με τις δεξιότητες και τη δράση τους οι τεχνίτες, παρ' ότι είναι συνήθως ανώνυμοι.

24. Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί της κλασικής αρχαιότητας έγιναν αντικείμενο έμπνευσης και μίμησης, όταν η ανανέωση της αρχιτεκτονικής στην Ιταλία συνέπεσε με τον ενθουσιασμό για τα ρωμαϊκά ερείπια και τις πρώτες ανασκαφές στη Ρώμη. Η στροφή αυτή της αρχιτεκτονικής συνοδεύτηκε από πραγματείες των αρχιτεκτόνων που συνομιλούσαν με το δημοφιλές μεταξύ των ουμανιστών έργο του Ρωμαίου Βιτρούβιου *De architectura*. Έκτοτε μορφολογικά στοιχεία *all'antica*, καταγόμενα δηλαδή από την αρχιτεκτονική της κλασικής αρχαιότητας, διαδόθηκαν πανευρωπαϊκά, ενσωματώθηκαν σε πολλές τεχνοτροπικές και τοπικές παραλλαγές και επέζησαν έως τους κλασικισμούς της νεότερης εποχής.

ΓΛΥΠΤΑ ΠΟΥ ΣΩΘΗΚΑΝ ΚΑΙ ΓΛΥΠΤΑ ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Η κατάσταση διατήρησης των γλυπτών που έφθασαν ως τις μέρες μας δεν είναι καλή.

Τα έργα γλυπτικής που απόκεινται σε μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές της Κρήτης και παρουσιάζονται σε συστηματικό κατάλογο εδώ, στο *Lapidarium*, σχετίζονται σε μεγάλο μέρος τους με την αρχιτεκτονική: είτε αποτελούσαν αρχιτεκτονικό διάκοσμο είτε ανήκαν στον σταθερό εξοπλισμό κτιρίων της βενετικής περιόδου, τα οποία δεν σώζονται πια. Για τον λόγο αυτόν όλα σχεδόν τα έργα του καταλόγου διατηρούνται αποσπασματικά και με φθορές. Σώζονται κυρίως τμήματα μεγαλύτερων συνόλων και πολλές φορές μόνο μικρά σπαράγματα από αυτά. Αναγνωρίζουμε πιθανές αρχικές λειτουργίες τους με τη βοήθεια γλυπτών έργων που βρίσκονται ακόμη στην αρχική τους θέση, σε ιστάμενα κτίρια. Για να γίνει κατανοητή η αποσπασματικότητα των σωζόμενων γλυπτών είναι απαραίτητο να στραφούμε, έστω και επί τροχάδην, στις αιτίες που οδήγησαν σε απώλειες και να αξιολογήσουμε τις συνθήκες που επέτρεψαν τη διατήρηση γλυπτών σε θραύσματα.

Η ανάπτυξη των πόλεων της Κρήτης είχε διαχρονικά ως αποτέλεσμα τη συνεχή ανοικοδόμηση που οδηγούσε σε κατεδαφίσεις ήδη από τη βενετική εποχή. Η κατασκευή των μεγάλων οχυρωματικών έργων του 16ου αιώνα απαιτούσε εκτεταμένες απαλλοτριώσεις κατοικιών ώστε να ελευθερωθεί ο απαραίτητος χώρος για τα ογκώδη τείχη και τις τάφρους. Ο Κρητικός Πόλεμος προκάλεσε άλλου είδους απώλειες. Η εικοσαετής πολιορκία του Χάνδακα (1648–1669) έδωσε τον χρόνο στις βενετικές αρχές και τους εκπροσώπους της λατινικής Εκκλησίας να οργανώσουν συστηματική μεταφορά κειμηλίων και έργων τέχνης από δημόσια κτίρια και τους ναούς της πόλης προς τη Βενετία. Μάλιστα, καταγραφές που έγιναν για τις ανάγκες των συντεταγμένων αυτών μεταφορών και έχουν διασωθεί στα βενετικά αρχεία αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές για το τι υπήρχε άλλοτε, κυρίως στον Χάνδακα, απ' όπου σώθηκε και ο κύριος όγκος του αρχαιακού υλικού. Από τέτοια έγγραφα δημιουργείται η εντύπωση ότι όλα τα κινητά με κάποια αξία καταγράφηκαν και φυγαδεύτηκαν. Όμως δεν έφτασαν τα πάντα ασφαλή στον προορισμό τους. Μερικά φορτία χάθηκαν σε ναυάγια, άλλα διασκορπίστηκαν σε

ενδιάμεσους σταθμούς. Το βέβαιο είναι ότι ένα μεγάλο καλλιτεχνικό απόθεμα απομακρύνθηκε συστηματικά από την Κρήτη: πίνακες ζωγραφικής και εικόνες, πολύτιμα σκεύη, καμπάνες, άμφια, λάβαρα, αγαλμάτια και ανάγλυφες πλάκες, εφόσον το επέτρεπε το μέγεθός τους.

Τις απώλειες που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί του πολιορκούμενου Χάνδακα και η λεηλασία που ακολούθησε συμπλήρωσαν οι ανατροπές που επέφερε η οθωμανική κυριαρχία. Η μετατροπή των μεγάλων εκκλησιών σε τζαμιά εξαφάνισε μεταξύ άλλων και έργα γλυπτικής. Οι απώλειες κινητών αντικειμένων από τον εξοπλισμό νοικοκυριών και ναών είναι τεράστιες, αν σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για τον 17ο αιώνα, μια σχετικά πρόσφατη εποχή, της οποίας τέχνηρα ήταν αλλού συνήθως σε χρήση έως και τον 19ο αιώνα.

Συχνοί σεισμοί, αλλά και ο εκσυγχρονισμός των πόλεων από την οθωμανική διοίκηση τον 19ο αιώνα οδήγησαν σε νέες κατεδαφίσεις. Κατά το διάστημα της Κρητικής Πολιτείας (1898–1912), αλλά και αμέσως μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η επέκταση των πόλεων σκόνταφτε συνήθως πάνω στα ογκώδη βενετικά τείχη στα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Για να διαπλατυνθούν οι δρόμοι ή να ανοίξουν νέοι, κατάλληλοι για αυτοκίνητα, άρχισαν να κατεδαφίζονται τμήματά τους καθώς και μνημειώδεις πύλες τους. Για να ελευθερωθεί χώρος και να χτιστούν οι μοντέρνες κτιστές αγορές στα όρια της παλαιάς πόλης με την νέα, κατεδαφίστηκαν στα Χανιά και το Ρέθυμνο οι νότιοι ογκώδεις προμαχώνες και μέρος των τειχών.²⁵ Οι βομβαρδισμοί του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και η ραγδαία ανοικοδόμηση που ακολούθησε συνέχισαν την καταστροφή πριν ακόμη τα κατάλοιπα της βενετικής εποχής αναχθούν στην κατηγορία του μνημείου. Αλλά και η αναγνώρισή τους ως μνημείων ήταν αμφίθυμη και

25. Στα Χανιά το κτίριο της αγοράς (1910–1912) επέζησε και εν τω μεταξύ προστατεύεται ως μνημείο. Το μεγαλύτερο μέρος του οχυρωματικού περιβόλου του Ρεθύμνου είχε κατεδαφιστεί πριν από την επίσκεψη του Gerola στις αρχές του 20ού αιώνα (Στεριώτου 1992, σ. 232–235). Κατά το 1894–1895, έξω από τη νότια κεντρική πύλη του τείχους του Ρεθύμνου, αντικαταστάθηκαν οι ξύλινες παράγκες που στέγαζαν κρεοπωλεία από κλειστή αγορά, τα «Χασαπιά», η οποία κατεδαφίστηκε το 1961 για να διευρυνθεί η πλατεία, μικροσκοπική πια για τη σημερινή έκταση της πόλης. Βλ. Παπαδάκης 2005, σ. 53–57 και 62–70, τοπογραφικά σχέδια και σχεδιαστική αποκατάσταση από τους Γιάννη Σπανδάγο και Δημήτρη Καλούδη. Βλ. και Tsiknakis 2015.

μακρά διαδικασία (Ανδριανάκης 2011· Gratziou 2009· Katopi 2013).²⁶

Αποτέλεσμα των κατεδαφίσεων της νεότερης εποχής, από το τέλος του 19ου και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ήταν αφενός η λιθολόγηση για πορισμό οικοδομικού υλικού και αφετέρου η περισυλλογή και η φύλαξη κομματιών με γλυπτό διάκοσμο. Έτσι ο τρόπος συγκρότησης των συλλογών γλυπτικής της βενετικής περιόδου αποτελεί μαρτυρία και για τη νεότερη ιστορία της Κρήτης: δια φωτίζει τις ευαισθησίες χάρη στις οποίες μετατράπηκαν σε ιστορικά τεκμήρια λίθινα σπαράγματα μεγάλων και συχνά μνημειακών κατασκευών τη στιγμή ακριβώς που συντελούνταν η καταστροφή τους.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Από τον Gerola μαθαίνουμε ότι γύρω στο 1900 είχαν ήδη συγκεντρωθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο στο Ηράκλειο γλυπτά, επιγραφές και αρχιτεκτονικά μέλη από κτίρια της βενετικής περιόδου που είχαν κατεδαφιστεί. Η περισυλλογή τους θα πρέπει να είχε αρχίσει αρκετά νωρίτερα, από την εποχή που ο «εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος» ξεκίνησε τη φιλόραχη δραστηριότητά του και με πρόεδρο τον Ιωσήφ Χατζιδάκη ίδρυσε το 1883 το Κρητικόν Μουσείον.²⁷ Όταν αργότερα οι διοικήσεις των πόλεων άρχισαν να κατεδαφίζουν τμήματα των οχυρώσεων και μνημειώδεις πύλες τους, εντοιχισμένα σε αυτές ανάγλυφα συγκεντρώνονταν και αποθηκεύονταν στα μουσεία. Εκτεταμένες περισυλλογές βενετσιάνικων αρχιτεκτονικών μελών έγιναν ξανά στα Χανιά και το Ηράκλειο από τα ερείπια που προκάλε-

26. Για τις σχετικές με μνημεία του Ηρακλείου αντιπαραθέσεις την αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο, βλ. Δημανόπουλος 2015.

27. Οι προσπάθειες να ιδρυθεί Μουσείο άρχισαν το 1875. Το 1879 το Κρητικόν Μουσείον αναγνωρίστηκε από την Υψηλή Πύλη. Το 1883 ανέλαβε την προεδρία του «εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου» ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, ο οποίος στράφηκε δυναμικά προς τη συλλογή και την προστασία των αρχαιοτήτων του νησιού. Δεδομένου ότι στενός συνεργάτης του Χατζιδάκη και γραμματέας του Συλλόγου ήταν ο Στέφανος Ξανθουδίδης, δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι κυρίως σε αυτόν οφείλονται οι περισυλλογές των γλυπτών και των επιγραφών της νεότερης περιόδου. Χατζιδάκης 1931· La Rosa 2002, σ. 16–17. Για την πρώτη εγκατάσταση του μουσείου αυτού, βλ. Μαγκκιλιβραΐη 2002, σ. 160 και 211–212.

σαν οι καταστρεπτικοί βομβαρδισμοί του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.²⁸

Η πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια περισυλλογής έργων της μεσαιωνικής και της βενετικής περιόδου είχε εξαγγελθεί από το 1940 με τη σύσταση της «Επιτροπής Περισυλλογής και Προστασίας Μεσαιωνικών Κειμηλίων και Μνημείων της Κρήτης». Τότε η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν διέθετε ακόμη Εφορεία για τα μετά την αρχαιότητα μνημεία στην Κρήτη και η απουσία της ήταν πια ολοφάνερη. Η νομική προστασία των μεσαιωνικών μνημείων είχε εξασφαλιστεί ήδη από τον Μεσοπόλεμο και σε άλλες περιοχές της χώρας υπήρχε ενεργός προστασία τους. Για να θεραπευτεί η έλλειψη αυτή, αντί να επεκταθεί η δραστηριότητα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με την ίδρυση σχετικής Εφορείας Αρχαιοτήτων στην Κρήτη, ορίστηκε από τον αρμόδιο υπουργό η Επιτροπή Περισυλλογής. Την αποτελούσαν εκπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης, της Εκκλησίας, της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Επιτροπής Τουρισμού.²⁹ Σκοπός της ήταν η προστασία των μνημείων, η αναζήτηση πόρων για το έργο αυτό και φυσικά η περισυλλογή κινητών αντικειμένων με στόχο τη διαφύλαξη και την παρουσίασή τους σε μουσεία, όταν αυτό θα ήταν δυνατόν. Ο πόλεμος εμπόδιζε τη λειτουργία της που ξεκίνησε στην πράξη μόνο το 1946, έχοντας τότε να θεραπεύσει και τις πληγές του.³⁰

Σταθμός στη μουσειακή ζωή του υλικού μας ήταν η ίδρυση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Αυτό ιδρύθηκε το 1952 σε εκτέλεση της διαθήκης του Ανδρέα Λυσιμάχου Καλοκαιρινού και από το κληροδοτήμα του.

28. Το Ηράκλειο βομβαρδίστηκε δύο φορές στην αρχή του πολέμου από τους Γερμανούς, στο τέλος του από τους συμμάχους. Πλάτων 1947α, σ. 216 και 218. Για τα Χανιά, βλ. εδώ, σ. 71–72.

29. Με τη σύνθεσή της επιδιώχθηκε η συνεργασία και η συναίνεση περισσότερων θεσμών: της Εκκλησίας, που είχε πυκνό δίκτυο θεσμικών εκπροσώπων της σε ολόκληρο το νησί, για την προστασία των μεσαιωνικών ναών, αλλά και για τη διαφύλαξη των «κειμηλίων» τους, κυρίως βυζαντινών εικόνων της τοπικής αυτοδιοίκησης ως ρυθμιστή θεμάτων που θα προσέκρουαν σε πολεοδομικές διατάξεις αλλά και στην αντίδραση των ιδιωτών των αρμόδιων για τον τουρισμό φορέων που ήδη αντιμετωπιζόταν ως κινητήρια δύναμη οικονομικής ανάπτυξης της περιφέρειας και βέβαια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

30. Φανουράκης 1947. Για τις παρεμβάσεις της επιτροπής αυτής υπέρ της διατήρησης των βενετικών μνημείων μετά τον πόλεμο, βλ. και Δημανόπουλος 2015, σ. 105–115.

Την πρωτοβουλία ανέλαβε μετά το τέλος της παραγμένης δεκαετίας του 1940 ο αναδεξιμός και κληρονόμος του Ανδρέα Γεωργίου Κατεχάκης-Καλοκαιρινός, ανήλικος την εποχή του θανάτου του διαθέτη. Προηγήθηκε η ίδρυση, το 1951, της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, διά της οποίας ο Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός δημιούργησε τον φορέα που θα μπορούσε να υλοποιήσει το μουσείο. Την απαραίτητη συσπείρωση των εκπροσώπων της κρητικής λογιούσνης προετοίμαζε, ήδη από το 1947, η έκδοση από τον ίδιο των *Κρητικών Χρονικών*. Δίπλα στον Καλοκαιρινό πρωτεργάτες της προσπάθειας ήταν ο Νικόλαος Πλάτων, Έφορος Αρχαιοτήτων και διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, ο φιλόλογος Μενέλαος Παρλαμάς, ο δραστήριος ιστοριοδίφης Στέργιος Σπανάκης, ο Στυλιανός Αλεξίου. Το Μουσείο στεγάστηκε στην οικία Καλοκαιρινού, σύμφωνα με την επιθυμία του διαθέτη.³¹ Το 1953 με τις φροντίδες του Νικολάου Πλάτωνος και σύμφωνα με τους σκοπούς που όριζε η άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας για την ίδρυση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, παραδόθηκε σε αυτό η μεσαιωνική συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου.³² Έτσι το μεν Ιστορικό Μουσείο απέκτησε έναν σημαντικό πυρήνα συλλογών, τα δε γλυπτά της βενετικής περιόδου βρήκαν όχι απλώς φιλόξενη στέγη αλλά και εκθεσιακό χώρο σε έναν οργανισμό για τον οποίο η διερεύνηση και η ανάδειξη της μεσαιωνικής και νεότερης εποχής είχε την απόλυτη προτεραιότητα, όπως ολοκάθαρα προκύπτει τόσο από τη δραστηριότητα της Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών, της οποίας το Συμβούλιο έκτοτε αποτελεί και το Διοικητικό Συμβούλιο του Μουσείου, όσο και από την ύλη των *Κρητικών Χρονικών*. Το άνοιγμα του μουσείου συνοδεύτηκε από την ταυτόχρονη έκδοση *Οδηγού* γραμμένου από τον Στυλιανό Αλεξίου, τότε νέο αρχαιολόγο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Έτσι αυτό που ήταν ο στόχος της «Επιτροπής Περισυλλογής και Προστασίας Μεσαιωνικών

31. Αλεξίου 1952· Αλεξίου 1953· *Ιστορικό Μουσείο Κρήτης* 2013, σ. 6–9· Δημανόπουλος 2015, σ. 116–118.

32. Η συλλογή αυτή παραδόθηκε στην Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών ως Παρακαταθήκη του Δημοσίου (απόφαση με αρ. 131086/4472/1952 του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων) ύστερα από εισηγήσεις των αρμόδιων Εφόρων Αρχαιοτήτων και γνωμοδότηση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου για την ίδρυση του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης με σκοπό, μεταξύ άλλων, «την στέγαση της εν τω Μουσείω Ηρακλείου αποκευμένης Βυζαντινής και Μεσαιωνικής Συλλογής».

Κειμηλίων και Μνημείων της Κρήτης» πραγματοποιήθηκε από το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης σε στενή συνεργασία με τα στελέχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και με τη συναίνεση μιας μικρής μεν αριθμητικά, σημαντικής όμως κοινωνικά τοπικής ελίτ (Δημιανόπουλος 2015· Ζέη 2017). Τα επόμενα χρόνια τυχαίες περισυλλογές γλυπτών κυρίως από την περιοχή του Ηρακλείου συνέχισαν να κατατίθενται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Με την ίδρυση της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (1977), ενιαίας αρχικά για ολόκληρη την Κρήτη, εντάθηκε η μέριμνα για τα γλυπτά της βενετικής περιόδου και σταδιακά δημιουργήθηκαν συλλογές τους στις κατά τόπους αρχαιολογικές αποθήκες.³³ Εκεί φυλάσσονταν αντικείμενα που εντόπιζαν και περισυνέλεγαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας κατά τις περιόδους τους. Σταδιακά παραδόθηκε στην Εφορεία αυτή το υλικό που φυλασσόταν από δεκαετίες στα αρχαιολογικά μουσεία της Κρήτης. Στα Χανιά, σε αποθήκες της τότε ΚΕ' Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων (Δυτικής Κρήτης), είχε συγκεντρωθεί μια συλλογή από γλυπτά της βενετικής περιόδου, τα οποία είχαν ανασυρθεί από τα ερείπια του καταστρεπτικού βομβαρδισμού της πόλης το 1941, αλλά και από κατεδαφίσεις της νεότερης εποχής. Η συλλογή αυτή παραδόθηκε το 1987 στη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που είχε εν τω μεταξύ Γραφείο και στη Δυτική Κρήτη. Ένα μέρος τους εκτίθεται από το 1998 στη «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Συλλογή Χανίων», που στεγάστηκε στον άλλοτε φραγκισκανικό ναό του San Salvatore κοντά στον ομώνυμο προμαχώνα του βενετικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Πρόσφατα, με την ευκαιρία της επανέκθεσης του Μουσείου Αγίας Αικατερίνης στο Ηράκλειο, συντηρήθηκαν και παρουσιάζονται και γλυπτά της βενετικής περιόδου δίπλα σε λαμπρές εικόνες της ίδιας εποχής (Συθιακάκη 2014). Μια μικρή συλλογή γλυπτών είναι επίσης επισκέψιμη στο βενετικό κάστρο της θάλασσας, τον Κούλε, στην

είσοδο του βενετικού λιμανιού του Ηρακλείου. Στο Ρέθυμνο στην προσωρινή έκθεση του υπό μετακόμιση Αρχαιολογικού Μουσείου εκτέθηκαν μετά την εξαιρετική συντήρησή τους μερικά από τα γλυπτά που είχαν παλαιότερα συγκεντρωθεί από την περιοχή.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μακρά διαδικασία καταγραφής γλυπτών που βρέθηκαν εκτός συμφραζομένων υπήρξε διδακτική *αρχαιολογική* εμπειρία. Αρχικά η εικόνα των τεχνέργων που συναντούσαμε στις αρχαιολογικές αποθήκες μάς απογοήτευε. Επρόκειτο μεν για υλικά τεκμήρια της εποχής που ερευνούσαμε και φυσικά ευγνωμονούσαμε όσους τα περισυνέλεξαν υπό αντίξοες συνθήκες. Ήταν όμως φτωχά σπαράγματα και ταπεινά έργα, αναντίστοιχα με ό,τι γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι κάποτε υπήρχαν. Η υλική υπόσταση των αντικειμένων όμως σταδιακά επιβαλλόταν. Συνειδητοποιήσαμε ότι ερευνούσαμε μια αρχαιολογική μαρτυρία, με την έννοια του ίχνους που άφησαν πίσω τους χαμένα πια σύνολα (*Archéologie du disparu* 2012). Τα γλυπτά αυτά μπορούσαν επομένως να ερευνηθούν με δοκιμασμένα ερευνητικά εργαλεία, ακόμη και αν η προέλευσή τους δεν ήταν δυνατόν πια να πιστοποιηθεί, ακόμη και αν δεν αποτελούσαν πλήρη και αναγνωρίσιμα έργα τέχνης. Όσο προχωρούσε η καταγραφή αποκάλυπταν και άλλες πλευρές της δύναμής τους. Καθώς τεκμηριώναν μια απουσία, την καταστροφή σημαντικών οικοδομημάτων με εξοπλισμό όχι ευτελή, επέτρεπαν να διαβλέψουμε στρώματα καταστροφής διαφόρων εποχών και να τα αποδώσουμε σε ποικίλες αιτίες. Τα ίδια τεκμήρια έκαναν συγχρόνως φανερό και το αντίθετο: τη φροντίδα για τη διάσωση κολοβωμένων αντικειμένων, των οποίων την αξία κάποιιο αναγνώριζαν με μεγάλη διορατικότητα, και αυτό ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα. Το γεγονός ότι συγκεντρώθηκαν ακόμη και κομμάτια που δεν παρουσίαζαν μεγάλο καλλιτεχνικό ενδιαφέρον φανερώνει ότι από πολύ νωρίς αναπτύχθηκε στην Κρήτη η αρχαιολογική ευαισθησία και για τα κατάλοιπα της περιόδου που μας απασχολεί.

Η αποσπασματικότητα του υλικού, ασυνήθιστη για κατάλοιπα μιας σχετικά πρόσφατης εποχής, από την οποία μάλιστα οι αρχαιολογικές πηγές αφθονούν, σε συνδυασμό με την απουσία στοιχείων προέλευσης, δυσκό-

33. Από το 1949 αρμοδιότητα για την προστασία των μεσαιωνικών μνημείων της Κρήτης είχε η γεωγραφικά τεράστια Δ' Αρχαιολογική Περιφέρεια με προϊστάμενο από το 1949 έως το 1959 τον Μανόλη Χατζηδάκη και έδρα την Αθήνα. Από το 1951 διορίστηκε επιμελητής για τα μεσαιωνικά μνημεία στην Κρήτη. Έκτοτε, και μέχρι την ίδρυση της 13ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 1977, υπηρετούσε στην Κρήτη συνήθως ένας μόνο επιμελητής αρμόδιος για τα βυζαντινά και βενετικά μνημεία του νησιού, ο οποίος διοικητικά υπαγόταν στις τοπικές Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Πρβλ. ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 254.

3. Οικία της βενετικής εποχής στην Αρχοντική (άλλοτε Αρκούδαινα) κοντά στο Ρέθυμνο. Στο επισκευασμένο τμήμα της διατηρείται το θύρωμα του 17ου αιώνα.

λευε την αναζήτηση απαντήσεων σε ορισμένα ουσιώδη ερωτήματα, όπως οι αρχικές χρήσεις των αντικειμένων ή η χρονολόγησή τους. Η αναζήτηση συγκριτικών παραδειγμάτων από τη Βενετία στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορούσε να βοηθήσει αποφασιστικά, καθώς το υλικό της Κρήτης ήταν στην πλειονότητά του ντόπια παραγωγή και η δημιουργία του ανταποκρινόταν σε τοπικές συνθήκες, πολύ διαφορετικές από εκείνες της Βενετίας. Οι απορίες που γεννούσε το υλικό και οι δυσκολίες κατανόησής του έκαναν τη διαδρομή περιπετειώδη, αλλά ως εκ τούτου και εξαιρετικά ενδιαφέροντα.

Προβλέπεται ότι το *Lapidarium* που παρουσιάζεται εδώ θα εμπλουτιστεί σύντομα με νέα αντικείμενα. Αν λάβουμε υπόψη ότι μέχρι την τελευταία στιγμή πριν παραδοθεί το βιβλίο στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης εμφανίζονταν και νέα άγνωστά μας κομμάτια, είναι πολύ πιθανό ότι η δημοσίευσή του θα προκαλέσει την αναγνώριση και άλλων πολλών που μένουν αταύτιστα και παραγνωρισμένα. Αναμενόμε-

νο είναι επίσης ότι το υλικό της Κρήτης θα δώσει την αφορμή να παρουσιαστούν ανάλογα έργα και από άλλες περιοχές που βρέθηκαν στο τέλος του Μεσαίωνα και στην πρώιμη νεότερη εποχή ανάμεσα σε δύο διαφορετικές, και μάλιστα αντιμαχόμενες, κουλτούρες, ώστε από τους συσχετισμούς να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα.

Η πρώτη εντύπωση της τεράστιας καταστροφής που δίνει η αποσπασματικότητα των γλυπτών που καταλογογραφούνται στην παρούσα έκδοση φανερώνει τη μισή αλήθεια. Τα υλικά κατάλοιπα της βενετικής εποχής είναι ακόμη πολλά στον χώρο και περιμένουν συστηματική διερεύνηση (εικ. 3).³⁴ Στην Κρήτη υπάρχουν ιστάμενα κτίρια που δεν έχουν ακόμη μελετηθεί, είτε γιατί δεν είναι προσιτά στην έρευνα είτε επειδή είναι δραματικά αλλοιωμένα από το πέρασμα διαφορετικών χρηστών και διαδοχικών πολιτισμών και δεν αναγνωρίζεται η ηλικία τους. Βρίσκονται όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο, όπου οι σύγχρονες κατεδαφίσεις δεν ακολούθησαν τον καλπάζοντα ρυθμό των αστικών κέντρων. Οι δυνατότητες ανάκτησης σημαντικών έργων από ανασκαφή φάνηκαν πρόσφατα στην πόλη του Ηρακλείου, απ' όπου έχουμε για πρώτη φορά γλυπτά που προέρχονται από ανασκαφή, αν και από διαταραγμένα στρώματα (*Lapidarium* αρ. 135–178, 179–182, 192, 207). Η δυναμική που έχει η αρχαιολογία της βενετικής περιόδου διαπιστώθηκε ήδη από τις παρουσιάσεις στις τέσσερις πρώτες συναντήσεις του *Αρχαιολογικού Έργου Κρήτης*.³⁵ Αναμένεται πως η μελλοντική έρευνα στο πεδίο θα φέρει νέα τεκμήρια στο φως. Αλλά και η συστηματική διερεύνηση της μεσοβυζαντινής γλυπτικής της Κρήτης, που ακόμη εκκρεμεί, θα φωτίσει το επίπεδο εμπειρίας των κρητικών γλυπτών πριν από τη βενετική κατάκτηση, ώστε να γίνουν καλύτερα κατανοητές οι προϋποθέσεις που επέτρεψαν την ενσωμάτωση γοθτικών μορφών στην τοπική λιθοξοϊκή.

34. Όπως π.χ. τα κατάλοιπα της έπαυλης *Viajo* στα Περιβόλια νότια των Χανίων. Mailis 2018, σ. 201–202, εικ. 26 και με προηγούμενη βιβλιογραφία.

35. Στις συναντήσεις αυτές συζητήθηκαν μεταξύ άλλων σημαντικά ανασκαφικά ευρήματα από τη βενετική περίοδο. Ενδεικτικά: Παπιτσόγλου 2010· Μπροκαλάκης 2010· Σταρίδα / Κανάκη 2010· Κανάκη / Μπιλιμέζη 2012· Κανάκη / Παπαγιαννάκης 2012· Συθιακάκη / Κανάκη / Μπιλιμέζη 2013· Γκράτζιου 2015. Βλ. επίσης La Rosa 2001· Βακονδίου 2010· Μυλοποταμιτάκη / Συγγελάκη 2013.

Η αρχαική έρευνα έχει να συνεισφέρει ακόμη πολλά στην κατανόηση της γλυπτικής. Είναι μεγάλος ο όγκος ανέκδοτων εγγράφων που περιέχουν πληροφορίες για παραγγελίες έργων, για γλύπτες και για τον κατασκευαστικό τομέα γενικότερα. Παρά την αδυναμία να συνδυαστούν οι πάσης φύσεως συμβολαιογραφικές μαρτυρίες με σωζόμενα έργα, η επεξεργασία των αρχαικών μαρτυριών θα επιτρέψει να γίνουν καλύτε-

ρα κατανοητά ζητήματα σχετικά με την οργάνωση του επαγγέλματος του γλύπτη, με την εξειδίκευση των τεχνιτών, με το οικονομικό κύκλωμα γύρω από την παραγωγή έργων γλυπτικής και άλλα. Αυτό που δεν μπορούν να δείξουν τα αρχεία είναι το ίδιο το αποτέλεσμα των ιδιωτικών συμφωνιών: την υλική υπόσταση των έργων. Αυτή ακριβώς η υπόσταση είναι το θέμα της παρούσας έκδοσης.